

20.Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerinde Birinci Dalga: Kürtlerin Yeniden İskânı ve Kürt Mülteciler Meselesi

Namık Kemal Dinç*

Giriş:

I. Paylaşım Savaşı'nın¹, bugün tarih olan, acı dolu ama karanlıkta kalmış bir sayfasının adıdır Kürt Mülteciler meselesi. Milyonu aşan sayıda bir Kürt kitlesinin, savaşın ve imkânsızlıkların zirvede olduğu bir dönemde “yeniden iskâna” tabi tutulmasının trajik hikâyesidir. Savaş koşullarını, geleceğe dair tahayyül ettikleri toplumu (veya ulusu) şekillendirmek için bulunmaz bir fırsat olarak gören İttihat ve Terakki yönetimi, akıllara durgunluk veren bir “etnisite mühendisliğine” girişmiştir. Başta Ermeniler olmak üzere Anadolu ve Kürdistan'da yaşayan bütün etnik gruplar yerlerinden yurtlarından edilerek, planlı bir yeniden iskân politikasına tabi tutulmuştur.

I. Paylaşım Savaşı'nda Rusya'nın işgaline maruz kalan illerden kaçmak zorunda kalan Kürtler, Anadolu'da “kat'i iskâna” tabi tutulmak suretiyle batıya göç ettirilerek, kendi topraklarından kopartılmış, yaratılmaya çalışılan “yeni ulusun” bir parçası kılınmak istenmiştir. Kürtlerin bu trajik göç hikâyesini işleyeceğimiz bu yazıda, Rus işgalini ve ardı sıra “mülteci” olarak kabul edilen Kürtlerin nasıl bir iskâna tabi tutulduklarını ve devam eden süreçte cumhuriyet rejimine intikal eden Kürt Mülteciler sorununa yaklaşımı ele alacağız. Mülteciler sorununu gün yüzüne çıkarma adına Kürt mültecileri görünmez kılan “tarihçilik” örneklerini analiz edeceğiz.

20. yüzyılda Kürtler, üç defa kapsamlı “yeniden iskân” uygulamasına maruz kalmışlardır. I. Paylaşım Savaşı'na ve savaş koşullarına denk gelen ilk uygulama, genel olarak mülteciler veya daha özeldede “Kürt Mültecileri” olarak isimlendirilen ve bu yazıda konu edeceğimiz süreçtir. 1925 ve 1938 yılları

* İstanbul Üniversitesi Tarih bölümü mezunu. Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu üyesi. 1- 1914-1918 yılları arasında süren emperyalist paylaşım savaşı.

arasında yaşanan ve yaygın kullanılan tabirle “Kürt İsyanları” olarak bilinen sürece denk gelen ikinci “yeniden iskân” pratiği, bu dönemde çıkarılan “mecburi iskân kanunları” ile özdeşleşmiş ve 1947 yılına kadar devam etmiştir. Üçüncü “yeniden iskân” uygulaması ise, 1984-1999 yılları arasında gerçekleştirilen ve devam eden savaşla birlikte 21. yüzyıla intikal eden, yol açtığı sonuçlar itibarıyla de hâlâ çözüm bekleyen son trajik göç hikâyesidir.

Osmanlı idaresinde Kürtler birçok kez göç ettirilmiş, sürgüne ve iskân uygulamalarına tabi tutulmuştur. Fakat bunlar hedefledikleri politika, uygulama biçimi ve kapsam açısından bahsi geçen üç dönemde uygulanan iskân politikaları ile aynı mahiyette değildir. Osmanlı kendini “rahatsız eden” durumlarda, “rahatsız edeni” cezalandırmak amacıyla bu uygulamalara yönelmiştir. Yani mevcut otoritesinin aksayan yönlerini giderip yeniden tesis etmek istemiştir. Yeni bir kimliğe büründürme, sürgün ettiği yerde oranın kültürel ortamını zorunlu olarak özümsetme gibi bir dayatması olmamıştır. Bu cezanın kapsamını da münferit tutmuş ya da aşiret düzeyinin ötesine taşımamıştır. Kendisine başkaldıran bir aşiretin ileri gelenlerini ya da aşiretin önemli bir kısmını sürgüne göndermiş veya imparatorluğun ücra bir noktasında yerleşmeye mecbur kılmıştır. Fakat genel olarak Kürtleri hedeflemek gibi bir düşüncesi ve uygulaması olmamıştır.

Kürtler ilk kez I. Paylaşım Savaşı yıllarında, İttihatçıların etnik grupları fütursuzca dağıtıp taksim ederek, demografik yapıyı yeniden düzenlemeye giriştikleri süreçte kapsamlı bir yeniden iskân politikasına tabi tutulmuşlardır. Özelde ise 1916 yılı, İttihat ve Terakki yönetiminin üzerinde çalıştığı Kürt ve Kürdistan politikasını hayata geçirmeye başladığı kritik dönemeç yılı olur. 2 Mayıs 1916’da Talat Paşa’nın vilayetlere geçtiği şifreli telgraf (Kürt Talimatnamesi) İttihatçıların Kürt politikasını ve niyetlerini gayet açık ortaya koyar. Var edilecek “yeni ulus”ta Müslümanlık önemli referans kaynağı kabul edildiğinden Kürtler dışlanmayacak, aksine “medenileştirilecek”, “asimile edilecek” bir unsur olarak değerlendirilecek ve yeniden iskân politikalarıyla insan (Kürt) unsuruyla birlikte mekân (Kürdistan) da Türkleştirilerek, Türk kılınacaktır. Devleti ve hâkimiyet sınırlarını elinde tutabilmenin yolunu mekânı ve nüfusu ulusallaştırmada gören bu zihniyet, ulusallaşmaya gelmeyeceklerini düşündüğü gayri-Müslim unsurlara karşı ise şiddete dayalı dışlayıcı bir üslup takınacaktır.

Bütün bunlar, Tanzimat’tan bu yana süren modernleşme çabalarının, gelinen aşamada kendini halis muhlis milliyetçi bir çizgi olarak dayatmasından başka bir şey değildir. Yaklaşık yüzyıla varan bu çabalar, imparatorluktan ulus devlete dönüşümün, Batı eksenli modernleşmenin farklı merhalelerinin tezahürleridir. Devleti ayakta tutacak ideolojinin Türkçülük olduğuna kanaat getiren İttihat ve Terakki iktidarı, 1913 yılından itibaren devlete ve devlet politikalarına bu eksenle yön vermiştir. Bundan sonra küçülen imparatorluk sınırlarında hâkimiyeti sağlamak, coğrafya olarak mekânı ve insanları ulusal kılmak, yani Türkleştirmekte görülmüştür. İslami referansa dayalı yürütülecek bu Türkleştirme politikalarından Kürtler de nasibini alacaktır. Zaten “ilkel ve geri” olan Kürtler, ortak dinin de katkılarıyla, diğer Müslüman etnik

gruplar gibi Türkleşecek, yeni ulus toplumun ve ulus devletin içinde eriyip gidecektir. Konumuzun dışında olsa da, cumhuriyet döneminde de devam eden aynı anlayış ve milliyetçi çizginin, Kürtler özgülünde yukarıda örneğini verdiğimiz iskân uygulamaları takip edildiğinde görülebileceği aşîkârdır.

Özetle; I. Paylaşım Savaşı'nda Kürt Mülteciler sorununu ele alacağımız bu yazıda, öncelikle mevcut uygulamayı tarif için kullandığımız “yeniden iskân” kavramının üzerinde duracağız. Devamında Rusya'nın işgaline müteakip ortaya çıkan mülteciler sorununa genel olarak yaklaşımı ve Kürt Mülteciler sorununu işleyeceğiz.

Yeniden İskân Nedir?

Yaklaşık elli yıl önce siyaset bilimci Robert Koehl (1953), yeniden iskânın mantığına ışık tutmuştu: “*Yeniden iskân kontrol edilemez olduğuna inanılanların hâkim olunan bir bölgeden uzaklaştırılması ve onların yerine kontrol edilebilir bir nüfusun iskân edilmesidir*” (Jongerden, 2008: 35). İlk kez imparatorluklardan ulus devletlere geçiş sürecinde uygulamaya sokulan politikaları tarif etmek için kullanılan yeniden iskân kavramı, devletlerin kendi tabiiyetindeki insanların etnik ve dini farklılıklarını bir problem olarak algılaması üzerine gündeme gelmiştir. Nüfus değişiklikleri (mübadele), etnik temizlik ya da farklılık arz eden kesimlerin matematiksel hesaplarla harita üzerinde yerlerinin değiştirilmesi biçiminde tezahür eden yeniden iskân politikaları, homojen bir toplum yaratmayı hedefleyen yeni ulusçuluk anlayışının ürünüdür. “*Bu yeni ulusçuluk kavramı, politik birliğin (devletin) sınırları ile kültürel birliğin (ulusun) sınırlarının birbiriyle örtüşüklerini, bir devletin gücünün büyük ölçüde ulusu nitelendirdiğine inanılan özel kültürel kimlik idealine bu devlet uyruklarının ne derece uyum sağladıklarıyla belirlendiğini kabul eder*” (Koehl, 1953: 231- Aktaran, Jongerden, 2008:36).

Yani mevcut devlet sınırları ile ulusal, kültürel sınırların uyumlulaştırılması, bu sınırlar içerisinde yaşayan insanların o kültürün, dilin ve ulusun bir parçası haline getirilmesi, modern ulus devletin ve yeni ulusçuluğun temel problematığıdır. Güçlü bir devlet olabilmenin yolunun da ancak bu uyumu sağlamaktan geçtiğine inanıldığından, özcesi farklılıklar hep bir zafiyet olarak algılandığından, yeniden iskân politikaları bu problemi aşmak için bir yöntem olarak devreye sokulur. Farklılık ve problem arz eden toplulukların buldukları yerlerde, nüfus değişiklikleri yapılarak, ülkenin demografik yapısı uyumlu bir hale getirilmek istenir. Yaratılmak istenen kültürün genele yaygınlığı vazgeçilmez olduğundan, öncelikle sınır bölgeleri gibi stratejik konumdaki alanlar olmak üzere, haritanın tamamında esas alınan kültürün ve ulusun hem yüzeyde hem de derinliğine nüfuz etmesi istenir.

Yeniden iskân kavramı ilk başlarda mübadele olaylarını tanımlamak için kullanılmıştır. 19. yüzyılda sıklıkla gördüğümüz mübadele pratiklerini, 18. yüzyıla kadar takip etmek mümkündür. 20. yüzyılın başında Osmanlıdan bağımsızlığını kazanan devletler de, savaşlar sonunda imzaladıkları anlaşmalarla mübadeleye yönelmiş, yeniden iskân temelinde yeni bir ulus ve ulus devlet inşa etmek istemiştir. Balkan Savaşları sonrası Bulgaristan'la 1913 yılında ya-

pılan mübadele antlaşması gereği on binlerce insan karşılıklı yer değiştirmiştir. Yine Lozan sonrası varılan mutabakat gereği Yunanistan'la yapılan nüfus değişikliği çok bilinen bir diğer örnektir. Ancak mübadelenin yeterli olmadığı ve mevcut sınırlar içinde “devlet ve kültür” arasında uyumun sağlanamadığı durumlarda, daha başka uygulamalar devreye girmiş, yeniden iskân politikaları farklı biçimlerde uygulanmaya başlanmıştır. Hem dikey (devletle) hem de yatay (kültürle) uyum sağlayamayan bölgelerin ve toplulukların yaşadıkları yerlerden çıkarılarak, uyum içindeki başka bölgelere serpiştirilerek yerleştirilmesi yoluyla yeniden iskân icra edilmiştir.

Zorunlu olmamakla birlikte, genelde, bir plan ve şema dâhilinde yürütülür yeniden iskân politikaları. Uygulama sürecinde harita, istatistik, matematik ve mühendislik dallarından ziyadesi ile yararlanır. Hesaplar, rakamlar, nüfus oranları, hareket güzergâhları, koordinasyon merkezleri, yerleşim biçimleri, yerleşim planları vs. ayrıntısıyla, titiz bir mühendis edasıyla hesaplanır. Yerleri değiştirilecek kişiler hakkında bir değerlendirme yapılır, gidecekleri yerlerde belli bir oranın üzerinde yerleşmelerine müsaade edilmez; yol, iâşe, barınma ve iş konularında görevlendirilen kurum ve kişiler tayin edilir. Değerlendirme konusu olan topluluklar, ruhsuz, cansız bir nesne gibi ele alınır. Zamana yayılan, planlı bir eylem olarak yeniden iskân, toplumun dışarıdan müdahalelerle şekillendirilebileceğine inanan bir toplum mühendisliği çalışmasıdır.

“Yeniden iskân, mekânsal bir uygulamadır... Ulus temelli devletin üretilmesi bağlamında mekânın üretilmesi projesi, esas olarak politik otoriteyi bir mekâna bağlı kültürel kimliğe bağlama projesidir. Daha doğrusu bir *ülke/devlet toprağı* (territorium) olarak ulus devletin yaratılmasıdır. Politik-kültürel kimliğin bu biçimde mekâna bağlanması ya da bu kimliğin kendine ait bir ülke toprağı yaratması, ulusçuluğun merkezi özelliklerinden birisidir...” (Jongerden, 2008: 49). Buna göre yeniden iskân uygulamaları ile amaçlanan mekânın üretilmesidir. Yani, mekân olarak toprağın ve üzerinde yaşayan insanların ulusal kılınması, ulusal toprağın ve ulusal insanın yaratılmasıdır. Bu noktada toprakla insan arasında ulusal-kültürel ve hatta siyasal bağı, bütünlüşmeyi sağlamaktır. Ulus devlet mekânı üretemedikçe, yani hâkimiyeti altındaki topraklarda öngördüğü ulusal-kültürel uyumu oluşturamadıkça kâbus görmekten kurtulamayacaktır. Başka kültürlerin bu topraklarda yaşamaya devam etmesi ve insanların o kültürle arasındaki pozitif ilişki, bertaraf edilmesi gereken tehlikeli bir durumdur. Tehlike algısını bunun üzerine kuran modern ulus devlet projesi, yeniden iskân politikaları temelinde gerektiğinde en şiddetli eylemlere hatta etnik temizlik pratiklerine girişmekten de çekinmemiştir.

Rusya'nın Bölgeyi İşgali ve Mülteciler Sorunu:

Kürdistan, coğrafya ve insan kaynakları açısından, I. Paylaşım Savaşı'nda en çok tahribata uğrayan, zarar gören bölgelerin başında gelir. Hem üzerinde cereyan eden savaşlar ve bu savaşların yol açtığı yıkım ve yoksulluk; hem hâlâ tartışma konusu olmaya devam eden ve milyonlarca insanı yerinden yurdundan eden “tehcir” pratikleri; hem de iç çatışma ve karışıklıklar bölgeye büyük zarar verir, yaşamın nabzını neredeyse durma noktasına getirir.

Milyonlarla ifade edilen insan kaybının yanında, üretim durur, ticaret olanakları ortadan kalkar, kültürel-sosyal ortam büyük darbe alır. Açlık, kıtlık ve bulaşıcı hastalıklarla boğuşan insanların, göç yollarında, dağ başlarında donmuş ya da çürümüş kalmış cesetleri, tanıkların anılarında ve dönemin basınında sıklıkla karşılaştığımız haberlerdir.

I. Paylaşım Savaşı'nda Almanya'nın yanında saf tutan Osmanlı Devleti; İngiliz, Fransız, Rus ittifakına karşı Rusya'nın Karadeniz'deki limanlarını bombalamak suretiyle savaşa dâhil olur. Kürdistan coğrafyasında yürütülen savaşta, Osmanlı ordusunun savaş meydanındaki başarısızlıkları üzerine, adım adım Rus işgali gelişir. Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya saldırarak savaş ilan etmesinin ardından Ruslar, 1 Kasım 1914 tarihinde sınırı aşarak Erzurum'a doğru harekete geçer. Ocak 1915'deki Sarıkamış hezimetinin ardından Nisan ayında Ruslar, Osmanlı topraklarını ele geçirmeye başlar. Mayıs 1915'de Van ve çevresini ele geçirirler. Temmuz 1916'ya geldiğinde ise Ruslar, Erzurum, Bitlis ve Trabzon vilayetleri ile Erzincan sancağını işgal etmiş, Van Gölü'nün güneyinden Doğu Karadeniz kıyılarına kadar geniş bir alanı hâkimiyeti altına almışlardır.²

Rus ordusu karşısında başarısızlığa uğrayan Osmanlı askerlerinin geri çekilmesi ile birlikte, Ruslardan korkan ahali, iç bölgelere akın etmeye başlar. Kendisine en yakın vilayetlere sığınarak canlarını kurtarmak ister. Ordusunda Ermeni birlikleri bulunan ve işgal sürecinde bölgedeki Ermeni çetelerinin de yardımını alan Ruslar, işgal ettikleri yerlerde sivil halka yönelik zalimane yaklaşımlar da sergilerler. Bölgeye dair ikiyüzlü bir siyaset güden Ruslar; Ermenilerden aldıkları desteğe rağmen bölgede bir Ermenistan kurulmasını kendi çıkarlarına ters ve gerçekleşmesi imkânsız bir durum olarak değerlendirirler. Bu yüzden bölgede bir kolonizasyon hareketi geliştirmeye kalkışır ve Rusya'dan getirilecek nüfusu belirledikleri yerlere yerleştirmek suretiyle çalışma başlatırlar. İlk etapta ordunun iâşe vb. ihtiyaçlarını karşılamak üzere Eleşkirt'e beş bin kişi getirip yerleştiren Ruslar (Öğün, 2004: 27), akabinde projelerini gerçekleştirmek için zemin bulamadan geri çekilmişlerdir. Rusya'da Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesinin ardından yeni kurulan Sovyet rejimi, I. Paylaşım Savaşı'ndan çekildiğini ilan edince, 1917 yılının son aylarında Rus ordu birlikleri işgal ettikleri yerleri terk ederek kendi sınırlarına geri çekilirler.

Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden Rus işgali sebebiyle kaçarak kendilerine en yakın bölgelere (Diyarbakir, Mamuret'ül Aziz, Sivas, Erzurum, Ordu, Sinop vb) sığınan bu kişilere Osmanlı Devlet bürokrasisi tarafından "mülteci" denilmiş ve mülteci statüsüne tabi tutulmuşlardır. Osmanlı Devleti tarafından yerinden yurdundan kaçmış bu insanlar için kullanılan mülteci kavramı, bugün kullanılan anlamıyla tümüyle ters bir içeriğe sahiptir. Bugün

2- Bu veriler okunurken Osmanlı'nın o zamanki vilayet sisteminin bugünkü il sınırlarıyla örtüşmediğini, daha geniş bir coğrafi alanı içerdiğini dikkate almak gerekir. Örneğin Erzurum vilayeti Erzincan sancağını kapsadığı gibi, Ağrı (Karaköse), Beyazıt (Doğu Beyazıt)'a kadar uzanmaktadır. 1914 yılı Osmanlı Devleti vilayetleri ve vilayet sınırları için bakınız; Dündar, 2008: 23-26.

uluslararası hukuk kapsamında kullanılan bir kavram olarak mültecilik; baskı, şiddet veya zulme uğrama tehlikesi olan ya da uğramış bir kişinin veya grubun, yaşadığı ülkenin sınırlarını aşarak, bir başka ülkeye sığınması durumlarında kullanılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin kendi tabiiyetindeki insanlar için mülteci kavramını kullanmış olmasını anlamak elbette ki zor. Osmanlı bürokrasisinin kavramlara yüklediği anlamın bugünkü değerlerle örtüşmediği ortada. Ancak, bu durum, kendi döneminde ve sonrasında; hem tartışmalara, soruların sorulmasına sebep olmuş, hem de mülteci ve muhacir statülerinin karıştırılmasına, kafa karışıklıklarına yol açabilmiştir. Öyle ki, belirtilen dönemde devlet kurumlarının kendi iç yazışmalarında dahi bölgeden göç eden insan için bazen mülteci bazen muhacir kavramı kullanılabilmektedir. Bu konuda tek istisna, yani mülteci ve muhacir ayrımına hassasiyetle dikkat edilen belgeler Fuat Dünder'in dile getirdiğine göre "şifreli telgraflar"dır (Dünder, 2001: 227). Yani iskân işlerini koordine eden kurumlar (temelde AMMU teşkilatı) ve bunların bağlı olduğu mercii (İT yönetimi, özelde ise Talat Paşa) arasında geçen yazışmalarda büyük bir hassasiyet göze çarpmaktadır.

Yaşanan kavram kargaşası 3 Ocak 1918'de toplanan Meclis-i Ayan oturumunda dile getirilmiş, bir soru üzerine dönemin Aşair ve Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey şöyle bir yanıt vermiştir: "*Mülteci, ahval-i harbiye dolayısıyla düşman istilasına uğrayan yerlerden dâhile, yani hududun gerisine iltica eden, bilatefrik ve cins ve mezheb bütün ahaliye diyoruz...Düşman istilasına maruz kalan Memalik-i Osmaniye'den. Yani huduttaki vilayetlerden aksam-ı dahiliyeyi vatana, düşman istilası dolayısıyla gelen ahaliye mülteci diyoruz. Ba ahitname diğer bir devlete terk edilmiş topraklardan gelenlere, mesela bugün Yanya'dan, Toyran'dan, Manastır'dan gelenlere de muhacir diyoruz.*" (MAZC, D.3, İ.4, C.I: 207).

İskân işleriyle görevlendirilen bir numaralı kurumun başındaki yetkilinin açıklamalarından da anlaşıldığı gibi, anlaşma ile başka bir devlete bırakılan topraklardan gelen kimseler muhacir olarak kabul edilmektedir. Fakat işgale uğramış, ancak resmi olarak akıbeti belli olmayan topraklardan kaçarak, iç bölgelere sığınmış kişiler mülteci sayılmaktadır. Mülteci ve muhacir statüleri arasındaki farka sebep olan temel husus; muhacirlerin kalıcı olarak, yani yerleşmek üzere gelmiş olmaları; mültecilerin ise işgalin sona ermesinin ardından geri dönebilecekleri düşünüldüğünden kendilerine geçici bir gözle bakılmasıdır. Mültecilikten muhacirlik statüsüne geçişin yolları tümüyle kapatılmış değildir.

Pratikte, devlet her iki kesime de yardım etmeyi öngörmekle birlikte, statü olarak muhacirler, mültecilere nazaran daha avantajlı koşullara sahiptirler. "*Örneğin, ülkeye geldikleri tarihten itibaren muhacirlere iki yıl süreyle tannan mali vergi muafiyetinden işgale uğrayan Osmanlı vilayetlerinden gelen mültecilerin yararlanmasına kesinlikle izin verilmiyordu*" (Öğün, 2004: 8). Muhacirlere biraz ahd-i vefa ve başka politik hesaplar gereği zorunlu olarak kucak açan Osmanlı Devleti, kalıcı yerleşime tabi tuttuğu bu kesimin yerleşme, barınma ve yeniden üretici hale gelmesi için hayli olanak sunuyordu.

Aynı yardımların mültecilere de yapılması fuzuli görülüyordu, çünkü geri dönme koşulları oluşursa yapılan yardımlar boşa gitmiş olacaktı.

Osmanlı Devleti, mülteci kavramını ilk kez bu dönemde kullanmamıştır. Yani olmayan bu statüyü, daha önce İran'dan, Cezayir'den, Trablusgarp'tan ve Bingazi'den "işgal" sebebiyle kaçan göçmenler için de kullanmıştır (İpek, 2006). 18. yüzyılın sonundan beri göçmenler sorunuyla meşgul olmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, 1913 yılına kadar kalıcı bir teşkilat ve standart bir yaklaşım, politika uygulamaya koyamamış, göçlerin yaşandığı dönemlerde geçici örgütlenme ve politikalarla göçmenleri "uygun yerlere yerleştirerek" çözüm olmaya çalışmıştır. İlk kez 1913 yılında İttihat ve Terakki yönetimi tarafından çıkarılan, *İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi* ve ardından kurulan *İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti* (İAMM) teşkilatı vasıtasıyla genel bir politika belirlenip, iskân işleri planlı bir uygulamaya tabi kılınmıştır. Bu dönemde kurulan İAMM, 1916 yılında yeniden düzenlenerek AMMU (Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi) adını almıştır. Devletin iskân politikalarında yeni bir dönemin başlangıcı olan *İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi*'nde muhacir ve mülteci arasındaki ayrım, 2. Madde'de şöyle izah edilmektedir: "*Muhacirin iki kısımdır: Birincisi hükümet-i metbu'alarından istihsal-i mezuniyetle terk-i tabiiyet ederek gelenler; ikincisi mülteci olarak gelip de tabiiyet-i Osmanîye dahil olmak istid'asında bulunanlardan hükümetçe muhacir sıfatıyla kabulüne karar verilenlerdir.*"

I. Paylaşım Savaşı'nda mülteci statüsünde değerlendirilen kitle; gizli yazışmalarda açıkça etnik ayrıma tabi tutularak iki farklı grup biçiminde adlandırılır ve bu adlandırma üzerine ayrı politika ve uygulamalara tabi tutulurlar. Bu durum İttihat ve Terakki'nin kamuoyundan gizli yürüttüğü politikaların ve çalışma tarzının dışavurumundan öte bir şey değildir. Kamuoyuna açık yazınlarda mülteciler olarak tanımlanan kitle, gizli yazışmalarda açıkça Kürt mülteciler ve Türk mülteciler diye ikiye ayrılmaktadır. Bu ayrıma istinaden yerleşim bölgeleri de ikiye taksim edilmekte ve her birisi için ayrı bir iskân politikası öngörülmektedir. Burada Kürt mülteciler için öngörülen iskân politikasını ayrıntılı olarak işleyeceğiz. Ancak, savaş koşullarından yararlanarak, Mayıs 1916 yılında uygulamaya konulan bu politikaların önceki yıllara uzanan bir hazırlık döneminin olduğunu biliyoruz. İttihatçıların Kürt algısını şekillendiren çalışmalar, araştırmalar ve uygulamalar başlı başına ayrı bir araştırma ve yazı konusu olduğu için, başka bir çalışmada bunu ele almak üzere şimdilik bu konuya girmeyeceğiz.

Kürtlerin Yeniden İskânı

İttihatçıların; Kürtleri geri, medeniyet dışı, ancak asimile edilip Türkleştirilebilecek Müslüman bir topluluk olarak gördükleri anlaşılıyor. Kürtler savaşın hemen öncesinde ve savaş esnasında, her zamanki gibi geleneksel parçalı bir duruşa sahiptirler. Bu süreçte Bitlis'te, Botan'da ve Musul'da isyanlar vardır. Bir kısım Kürt, Osmanlı ordusu safında Ruslara karşı savaşa katılmıştır. Başka bir grup Kürt ise Ruslarla işbirliği arayışı ve anlaşma içindedir. Bu noktada özellikle Bedirhani Abdurrezzak ve Koçgiri Aşireti reisi Alişer Bey'in isimleri zikredilmelidir. Dersim Kürtlerinin bu dönemde de isyan içinde ol-

dukları ve Osmanlı ordusunun Dersim'e askeri harekât düzenlediği de bilinmektedir. Kürtlerin yaygın isyanlarının ve bir kısım Kürtlerin de Ruslarla ilişki içinde olmasının Osmanlı devletini rahatsız ettiği muhakkak.

İttihatçılar I. Paylaşım Savaşını, Anadolu'yu ve Kürdistan'ı Türkleştirmek için bulunmaz bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bundan hareketle belirlenen sınırlar içerisinde Türklerin genele yaygınlığını ve çoğunluk haline gelmelerini sağlamak için gayri-Türk etnik gruplara yönelik farklı politikalar uygulamaya sokmuşlardır. 1915 yılının sonlarına doğru neredeyse tamamlanmış olan "Ermeni Tehciri"nin ardından, Erzurum'dan, Bitlis'ten, Van'dan ve Erzincan'dan işgal dolayısıyla göç etmiş olan Kürtleri hedefleyen yeni bir tehcir uygulaması devreye sokulur. O dönem bölgede görev yapmış olan 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa hatıralarında bunu açıkça ifade eder: "*Cepheye vardığımda büyük ölçüde Ermeni göçü bitmişti. Münferit bazı istenmeyen hareketler bilinir ve duyulursa büyük bir içtenlikle engellemeye çalışıyordum. Fakat memleketleri istilaya uğrayıp bu tarafa göç ve iltica etmiş olan Kürt aşiretlerinin Batı vilayetlerine gönderilmesine hükümet tarafından teşebbüs olunmuştu ki, bunun da büyük ölümlere ve başka türlü zararlı olaylara sebebiyet vermesi düşünülebilirdi. Dolayısıyla Kürt aşiretlerinden süvari teşkil edeceğimi öne sürerek bu göçün engellenmesine, elden geldiğince çalıştım. Bu sayede aşiretler civardaki boş arazide yerleştirilerek bir ikisinden de oldukça faydalı ve değerli süvari kotaları teşkil edilebildi.*" (Ahmet İzzet Paşa, 1992: 256-257)

Bahsi geçen Kürt politikası 1916 yılından itibaren adım adım devreye sokulur. İlk yapılan icraat önceki yıllarda batı bölgelerine iskân ettirilmiş Kürtlerin durumları hakkında valilerden ve mutasarrıflardan bilgi istemek olur. Hangi vilayetlerde ve livalarda ne kadar Kürt bulunmaktadır, yerli ahali ile ilişkileri ve intibakları ne düzeydedir, kendi dillerini ve asli (milli) geleneklerini koruyorlar mı vb. soruları hızla araştırarak, ayrıntılı açıklamalar göndermeleri istenir. Talat Paşa imzasıyla 26 Ocak 1916 tarihinde batıdaki bazı vilayetlere ve livalara gönderilen şifreli telgraf aynen şöyle diyor:

"Konya, Kastamonu, Ankara, Sivas, Adana, Aydın ve Trabzon vilayetleriyle

Kayseri, Canik, Eskişehir, Karahisar, Niğde mutasarrıflıklarına

Şifre

Ahval-i harbiye dolayısıyla dâhile iltica eden Kürtlerin Anadolu vilayet-i garbiyesine sevkleriyle müteferrikan iskanları mutassavır ise de evvel emir de dâhil-i vilayet/ivada Kürtler ve Kürt köyleri hakkında tafsilatlı malumat alma icab ettiğinden: Nerelerde ne kadar Kürt köyleri vardır? Lisan ve adet-i asliyelerini muhafaza ediyorlar mı? Türk köylüsü ve köyleriyle münasebetleri ne derecededir? Serian tabkikat icrasıyla mufassalan ve ilave-i mütaalarıyla birlikte inbasi." (Dündar, 2001: 140)

Bu telgrafın ardından vilayetler ve merkez arasında bir dizi yazışmanın ve haberleşmenin olduğu anlaşılıyor. Bu yazışmalardan birinde Talat Paşa, 16 Nisan 1916 tarihinde Sivas vilayetine çektiği telgrafta, Kürtlerin kendi aralarında

hangi dili konuştuğunu, Türkçeye aşına olup olmadıklarını sorar (Dündar, 2001: 140). Mayıs ayına doğru gelindiğinde Kürtlerin yeniden iskânına dair politika netleşmeye başlar. İşgal sebebiyle yaşadıkları yerlerden kaçarak Diyarbakır, Sivas, Mamuret'ül Aziz gibi vilayetlere sığınan "mültecilerden" Kürt olanlar, müteferrikan (dağınık, ayrı ayrı) batıya, Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelere, Türk mülteciler veya Türkleşmiş olan ahali ise Kürt bölgelerine, sınır boyları ve tren hatları gibi stratejik önemdeki yerlere yerleştirilecektir. Kürtlerin aşiret hayatını, aralarındaki toplumsal dayanışmayı ve milli duygularını korumalarını engellemek için topluluk içinde ileri gelen kişiler topluluktan soyutlanmak suretiyle şehir ve kasaba merkezlerinde tutulacak, alt tabaka ise gittikleri yerlerde köylere dağınık vaziyette yerleştirilecektir. Göç edemeyecek durumda olan hasta, yaşlı, kimsesiz kadın ve çocuklar ise bölgedeki "Türk" köylerine yerleştirilecek ve iâşe edilecektir. Mültecilerin kalabalık sayıda bulunduğu, en önemli merkezlerden biri olan Diyarbakır vilayetine Talat Paşa tarafından 1 Mayıs 1916 tarihinde çekilen şifreli telgraf, Kürt mültecilere uygulanacak iskân yöntemlerini açıkça ortaya koyar:

"Diyarbakır Vilayeti'ne Şifre

C. 18 Nisan 332 şifreye Kürt mültecilerini Urfa, Zor gibi haval-i cenubiyeye göndermek kesinlikle caiz değildir. Bunlar oralarda ya Arablaşmak veyahud milliyetlerini muhafaza itmek suretiyle yine gayri müfid ve muzır bir anasır halinde kalacakları cihetle mathub hasıl olamayacağından mültecilerin ber-vech-i zir sevk ve iskanları lazımdır.

1- Türk mülteciler ile Türkleşmiş kasaba ahali Urfa, Maraş, Ayıntab cihetlerine sevk ve oralarda iskan olunmalıdır.

2- Kürt mültecilere gittikleri yerlerde aşair hayatını yaşamamak ve milliyetlerini muhafaza edememe için aşiret reisleri behemahal efraddan ayırmak lazım geldiğinden bunlar arasında ne kadar zi nüfuz eşhas ve rüesa var ise efraddan bilatefrik Konya, Kastamonu vilayetleriyle Niğde ve Kayseri sancaklarına ayrı ayrı sevk edilmelidir.

3- Müşak-ı sefere tahammülü olmayan alil ve ihtiyarlar ile kimsesiz ve fakir kadın ve çocuklar Maden kasabasıyla Ergani ve Behremaz nahiyeleri gibi Türk köyleri bulunan mahallerde ve Türkler arasında müteferrikan iskan ve iâşe edilecektir.

4- Mevadd-ı sabıka haricindeki diğer mültecilerde Amasya, Tokat livalarıyla Malatya'nın münasib mahallerinde müteferrikan iskan edilmek üzere o havalide müteferrik bir suretde sevk edilecektir.

5- Sevk edilen mahallerle muhabere edilmekle beraber oralarda suret-i tevzi ve iskan hakkında olunacak muamelenin tayin ve işarı için ne mikdar mültecinin hangi tarihte nerelere sevk edildikten nezarete de malumat verilecektir." Fi 19 Nisan sene 332 (Dündar, 2008: 500-501).

Mayıs ayı içerisinde benzer içerikli birçok talimatnamenin farklı vilayetlere

ve livalara gönderildiği bugün deşifre olmuştur. Kürt mültecilerin yeniden iskânâ tabi tutulacağı batı vilayetleri yetkililerine gönderilen talimatlarda, Kürtlerin milli varlığını unutmaya hizmet edecek iskân usullerinin uygulanması salık verilirken; Türk mültecilerin yerleştirilecekleri Kürt bölgelerinde nüfus olarak çoğunluğu sağlayabilmeleri için alınması gereken tedbirler belirtilir. Örneğin, Urfa, Maraş ve Ayıntab mutasarrıflıklarına çekilen 4 Mayıs 1916 tarihli telgrafta, Diyarbakır'daki Türk mültecilerin bu livalara geleceğinin kendileri tarafından bilindiği belirtilmekte ve gerekli yardımları (iaşe, kuvvet vb.) yapmaları istenmektedir. Bununla birlikte bu bölgede bulunan Kürtlerin toplu iskânlarının engellenip, rüesanın şehir merkezlerinde tutulmasının yanında, köylülerin kasabanın kuzeyinde bulunan Türk köylerine ikişer-üçer hane dağıtılmalarını istenir (Dündar, 2008: 502-503).

Fazla mesai yapmış olmalı ki aynı gün (4 Mayıs) Talat Paşa Ankara, Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu vilayetlerine ve Kayseri, Niğde, Kütahya mutasarrıflıklarına bir telgraf daha gönderir. Diğerleriyle benzer içeriğe sahip olan bu telgrafta Diyarbakır, Sivas Erzurum ve Mamuret'ül Aziz vilayetlerinde bulunan Kürt mültecilerin batıya sevklerinin kararlaştırıldığı bilindiğini, Kürtler o bölgelere vardıklarında yerli ahali arasında yüzde beşi geçmeyecek tarzda köylere dağıtılarak iskân edilmelerini emreder. Dört maddelik talimatın 4. maddesinde ise Kürt mültecilere uygulanacak iskân siyasetinin önemli yönlerinden biri dile getirilir: *“Bütün bu mülteciler bil'ahirede [sonradan]memleketlerine iade idilmeyeceklerinden muhacirin gibi emlak-ı metrukeden ve arazi tefvizi [dağıtım] suretiyle idare idilecek ve hususat-ı salıfeye [geçen] muktezi masarifat muhacirin tahsisat-ı umumiyesinden tesviye idilecektir”* (Dündar, 2008: 505).

Mülteciler konusunu ele alan çeşitli kaynaklarda Diyarbakır gibi bazı vilayetlerde biriken Kürt mültecilerin buralarda barındırılıp iaşe edilmesi yerine batıya sevk edilmesinin nedeni olarak, çoğunlukla, iaşe ihtiyacının altından kalkılamadığı, var olanın ancak ordunun ihtiyaçlarını karşıladığı vb. gerekçeler ileri sürülür. Yüz binlerce insanı barındırmak ve iaşe etmek adına akıbeti belirsiz bir ölüm yolculuğuna çıkarmak yerine ihtiyaçlarını ayağına götürmek daha kolay, daha masrafsız ve daha az risk barındırır iken, bu açıklamalar tatmin edici olmaktan uzaktır. Şifreli telgraflardan da anlaşıldığı gibi iaşe kılığında dolayı sevk edilmiyor insanlar, bir amacı ve hedefi olan sistemli bir iskân politikası yürütülmektedir. Bu amaçla mülteciler Türk ve Kürt diye ikiye ayrılarak, farklı iskân bölgelerine ayrılıp farklı bir usulle iskân edilmeleri öngörülmektedir. Batıya göç ettirilen Kürt mülteciler burada “kati” iskânâ tabi kılınmak suretiyle, bir daha geri dönemeyecek tarzda yerleştirilmektedir.

Bu durumda olan Kürt mülteciler, bundan sonra muhacir statüsünde muameleye tabi tutulurlar. Muhacirin tahsisatından yararlandırılmak suretiyle kendilerine hane ve arazi dağıtımı yapılması öngörülür. Kati iskânâ tabi kılınması istenen Kürtler gittikleri bölgelerde kayıt defterlerine “yerli” olarak yazılırken, Türk mülteciler “yabancı” defterine kaydedilir. “Ancak sevk edilen yerlerde kalıcı olarak yerleştirilmeleri kararlaştırılanlar yerli defterine kaydediliyorlardı. Bu yüzden Niğde ve Adana gibi vilayetlerde bulunan Kürt

mültecileri yerli defterine, Türklerin ise vilayetlerdeki muhacir dairesine gönderilecek yabancı defterine işaret konularak kayıt edilmeleri isteniyordu. Yabancı deftere yazılan mülteciler, ya vatan-ı asliyelerine iade edilecek veya iktidarın gerekli göreceği stratejik bölgelere sevk edilebileceklerdi. Yabancı deftere kayıt edilenlerin hiçbir suretle yerlerini terk etmelerine izin verilmiyordu” (Dündar, 2001: 218).

İT hükümetinin Kürtleri bir tehlike unsuru olarak gördüğü ve Kürtlere güvenmediği anlaşılıyor. Osmanlı ordusu ile birlikte savaşan bazı aşiretler dışındaki bütün Kürtler güvenilmez diye kodlandığı için, cepheye yakın yerlerde iskân edilmeleri yasaklanıyor. Buralara Türk mültecilerin yerleştirilmesi istenerek, “hiçbir sebep ve bahane ile başka bir mahalle sevk edilmemesi tamamen tembih” ediliyor (İpek, 2006: 141). Kürtlerin bu iskân politikasından rahatsızlık duydukları ve hatta farklı çare arayışlarına girdiklerine ilişkin de bilgiler var: “1 Kasım 1916 tarihinde AMMU’dan Diyarbakir’e bir şifreli telgraf çekilir. Telgrafta Mardin ve Karacadağ civarında bunan Kürt mültecilerin içerilere sevk edileceklerini işitip Viranşehir ve Beşiri’deki aşiretlerin arasına karışarak savaştıkları haberlerinin alındığı belirtiliyor ve bu gibi durumların bir daha yaşanmaması ve kaçanların yakalanıp iskân mahallerine gönderilmesi emrediliyordu” (Dündar, 2001: 147).

Kürt mültecilerin sevkini toplu olarak yapılması emredilir. Batı bölgelerine dağıtılmadan önce Kürt mültecilerin temel toplanma yeri Konya olarak belirlenir ve buradan dağıtılması öngörülür. AMMU teşkilatının, bütün bu sevkîyat boyunca gerekli olan ihtiyaçları karşılaması için tedbir alması, iaşesinden barınma koşullarına kadar gereken her şeyi yapması emredilir. İaşenin karşılanmadığı yerde mülteci başına belli bir miktar para verilmesi kararı alınır. Hastalar için seyyar hastaneler, açıkta kalmış yetim çocuklar için yetimhaneler kurulması, acizlerin sorunlarının çözülmesi istenir. İlgili birimler tarafından mültecilerin sorunlarının çözülmesine dair birçok karar ve talimatname çıkarılmışsa da, bunların büyük oranda kâğıt üzerinde kaldığı anlaşılıyor. Gerek savaş koşullarının doğurduğu imkânsızlıklar, gerek kararları uygulamakla görevli memurların açgözlülüğü, gerekse de karar alıcıların, mültecilerin sefalet içerisinde ölümleri karşısındaki duyarsızlıkları, belirsizlik içerisindeki bu yolculuğun çok acı sonuçlara yol açmasına sebep olur.

Yeniden iskân edilmek üzere yollara dökülen Kürt mültecilerin birçoğu ihtiyaçları karşılanmadığı için açlıktan, bulaşıcı hastalıklardan ve de soğuktan donarak ölür. Birçoğunun iaşeleri karşılanmadığı gibi, vaat edilen paralar da ödenmez. Dönemi yaşayanların anılarında dağ başlarında kabileler halinde soğuktan donmuş, kentnin kenar mahallelerinde ya da istasyon köşelerinde çaresizlik içerisinde öbek öbek bekleyen veya ölmüş mültecilerin resmi tasvir edilir. Mültecilerin toplandığı önemli merkezlerden olan Urfa’da, yaşanan durumun vahametini duyurmak amacıyla bazı kişilerin 16 Şubat 1918 tarihinde Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerine gönderdikleri telgrafta yaşananlar şöyle anlatılır: “Açlık yüzünden insanlar her gün ölmektedir. Canlı cenaze halinde dolaşmakta olanlar da hayattan bıkmışlardır. Pek çok insan bir parça ekmek bulabilmek ümidiyle bütün mahalleleri dolaştığı halde yiyecek bir şey

bulamamaktadır. Açlık yüzünden feryat eden çocuklarını ölümden kurtarmak ümidiyle boğazlanmış davar kanı yemek üzere kasap ve salhanelere koşan zavallı annelerin yüzde 80'i eli boş dönüyor. Bir kısmı da temin edebildikleri hayvan leşleriyle hayatta kalmaya çalışıyor. Taşra halkıysa hayvanlar gibi otlamak sevdasıyla şuraya buraya koştukları halde bu mevsimde bir şey bulmaları mümkün olamıyor” (Öğün, 2004: 50).

Mültecilerin sevkine ilişkin, yeniden iskân politikasının çerçevesini belirleyen bir talimatnameden bahseden, dâhiliye defterine kayıtlı birçok arşiv belgesi, evrak var. 1916 tarihli olduğunu tahmin ettiğimiz bu talimatnamenin kendisini bütün aramalarımıza rağmen bulamadık. Bahsi geçen talimatnameye atıfta bulunan belgelerden birinde talimatnamenin bazı maddelerinin içeriği veriliyor: “... Dâhiliye Nezaret-i Celilesinin 16 Mart 332 tarihli tahrirat-ı umumiyesiyle irsal buyurulub (gönderilip) muhacirin dairesinde bulunan talimatnamenin dördüncü maddesinde Türk mültecilerin suret-i kat'i de kayd ve tescili netice-i harbde tayin edebilecek bir keyfiyet olduğundan bunların şimdilik ta'yin edilecek menatık da muvakkaten (geçici) iskan edileceği ve sekizinci maddesinde Kürd mültecilerinin muharebeden sonra dahi memleketlerine iade olunmayacağına, bunların ta'yin idilen menatık da iskân olduklarını müteakib mahalli sicil-i nüfusa kayd edilerek hiçbir vesile ile başka tarafa azimetlerine (gitmelerine) müsaade edilmeyeceği muharrerdir (yazılıdır) ...” (BOA, DH. SN. THR. 77,47).

Aynı talimatnamenin dokuzuncu maddesinde Kürtlerin iskân edileceği mıntıkaların yazıldığını başka bir evraktan öğreniyoruz. Aynı belgede Rusların savaşta Osmanlı ordusu tarafından geri püskürtüldüğünü duyan Kürtlerin vatanlarına geri dönmeye başladıkları ve bunun bahsi geçen talimatname uyarınca engellenmesi gerektiği vurgulanır. “Bitlis ve Muş'un istirdadını [geri alındığını] haber alan Kürtlerin memleketlerine avdet etmeye başladıkları aşair ve muhacir müfettişliği telgrafından anlaşılmaqda ve mülteciler hakkındaki talimatnamenin 8. maddesi bunların vaziyetini tayin etmekte olduğu hiçbir suretle avdetlerine müsaade olunmayıp 9. maddedeki menatık-ı iskaniyelerine sevki muktezidir” (Dündar, 2001: 148). Yani Kürtlerin iskân edildikleri mahallerini terk etmelerine müsaade edilmemesini isteyen hükümet, aynı zamanda buna kalkışanların geri gönderilmesini talep eder.

Mültecilerin Sayısı

Mülteci hareketi, daha savaşın başladığı ilk günlere kadar uzanır. İlk mülteci kafilesi Kasım 1914'de İran tarafında yaşayan Kürtlerden oluşur. Urmiye, Hoy ve çevresinde yaşayan Kürtler Osmanlı Devleti ile işbirliği içinde olduğu gerekçesiyle Rus ordusu tarafından yerlerinden çıkmaya zorlanır ve sürülür. Hadisenin evveliyatı vardır ki, bunu da dönemin Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa, Meclis-i Mebusan'daki sorgusunda, Teşkilat-ı Mahsusa'ya ve İT'nin gizli çete faaliyetlerine bağlar: “Bir hadise daha vaki oldu ki nevahi-i şarkiyede [şark taraflarında], oralara sevk olunan çeteler yüzünden, vukua gelen fecayi'dir (...) Bu asr-ı medeniyette İngiliz, Rus kuvvetlerine karşı çetelerin hiçbir tesiri olamayacağı müsellemdir. Bu çeteler nevahi-i şarkiyeye Hoy ve Selmas ahalisine gitmişler ve orada bir takım mütedeyyin, safdil ve

cesur Kürtleri teşvik ederek Rus askerine karşı kıyam ettirmişler. Bunun üzerine Ruslar da Kuva-yı Külliye ile gelerek bu safdil aşiretlerin köylerini kamilen tahrip ve muteberanını katl ve imha etmişlerdir...” (Kocahanoğlu, 1998: 129). Osmanlı Padişahı'nın 14 Kasım 1914'de Rusya'ya savaş ilan etmesinin hemen ardından Ruslar bu bölgedeki Kürtleri sürgüne başlamış ve göç etmek zorunda kalan Kürtler ağırlıklı olarak Musul eyaletine sığınmıştır.

1915 yılının ilkbaharından itibaren Rus ordusunun ilerleyişi ile paralel, sınır bölgelerinden başlamak üzere Kürtler yaşadıkları yerlerden kaçmaya başlamıştır. Sınır bölgesindeki bir kısım Kürdün İran tarafındaki güvenli bölgelere sığındıkları, uzun bir süre burada kaldıktan sonra geri döndükleri biliniyor (Öğün, 2004; Kaya, 2007). Rusların işgal ettiği Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerinin nüfusunun ağırlıklı bir kısmını Kürtler oluşturmaktadır. Ancak Türk nüfusun da yaşadığı bölgede Laz, Çerkez gibi gayri-Türk, ama dinen Müslüman etnik gruplara mensup insanlar da yaşamaktadır. Fakat mültecileri konu edinen belgelerde bu nevi bir çeşitliliği göz ardı eden, Türk mülteciler ve Kürt mülteciler tarzında, ikili bir ayrıştırma kullanılmıştır. Buna rağmen mültecilerin sayıları hakkında yapılan yazışmalarda ve haberlerde etnik bir sınıflandırma yapılmadığı, toplu olarak yansıtıldığı gözlenmektedir.

Mültecilerin sayıları hakkında net, somut rakamlara ulaşmak neredeyse imkânsızdır. Öncelikle devletin yetkili birimleri tarafından verilen sayılar, kendilerinin bilgisi, desteği ve yönlendirmesi altında olan mültecileri kapsamaktadır. Oysa işgalin başlaması ile birlikte korku içinde yerini yurdunu terk eden, herhangi resmi bir kurumdan bağımsız göç eden binlerce insan, verilen rakamın dışındadır. Yine resmi rakamların göçten sonraki yıllara ait olması bilginin güvenilirliğini olumsuz etkilemektedir. En önemli sorunlardan birisi de hayatını kaybeden insanlar hakkında hiçbir istatistikî verinin bulunmaması, kaydının tutulmamış olmasıdır. Tahmini rakamların Çanakkale Savaşı'nda ölenlerin iki mislini işaret ettiğini düşündüğümüzde yollarda açlıktan, susuzluktan, soğuktan, saldırılardan ölenlerle birlikte mültecilerin sayısı hayli artmaktadır. Dolayısıyla verilen rakamlar okunurken bütün bunlar göz önünde bulundurulmalıdır.

Ekim 1916'da Dâhiliye Nezareti tarafından düzenlenen bir belgede mültecilerin sayısı 659.100 olarak verilmekte ve il il şöyle bir dağılım yapılmaktadır: Trabzon ve Erzurum'un doğusundan Samsun'a 79.100 mülteci göç etmişti. Yine Erzurum mültecilerinden Sivas'a gidenlerin sayısı da 300.000 idi. Erzurum'un doğu ve güney yanı ile Van'dan Mameratülaziz'e gelen mülteci sayısı ise 80.000 idi. Van ve Bitlis'ten Diyarbakır'a 200.000 mülteci gelmişti. Nereden geldiği kesin olarak bilinmeyen mültecilerin yekunu ise 43.800 idi (Kaya, 2007: 22). Meclis-i Ayan da 1917 yılı başında yapılan bir görüşmede mültecilerin sayısı hakkında “belki de 1.200.000'i aşiyor” değerlendirmesi yapılır (MAZC; D;3, İ;3, C;1 : 228). Aynı şekilde 24 Mart 1918 tarihinde Meclis-i Ayan da konuşan Aşair ve Muhacirin Müdür-i Umumisi Hamdi Bey kayıtlara geçen mülteci sayısının 825.991 kişi olduğunu, ancak kayıtlara geçirilemeyenlerin hesaba katıldığında bunun bir buçuk milyonu bulunduğunu açıklar (MAZC; D;3, İ;4, C;2 : 217).

Tasvir-i Efkar Gazetesi 11 Mayıs 1919 tarihli sayısında, resmi bir belgeye (la-yihaya) dayandırmak suretiyle, yaşayan ve ölü mültecilerin toplam sayısını (Trabzon vilayetini de kapsayan tarzda) bir milyon altı yüz bin civarında göstermektedir: “*Mültecilerin hicret eylediği beş vilayetin* [Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van ve Erzincan] *kabl-el-harb* [savaş öncesi] *nüfus-ı islamiyesi* (2 623 484) *kişi olmasına nazaran bunlardan* (902 865) *nefer salimen dâhile iltica eylemiş* (300 000) *kadarı memleketlerine gitmiştir. Elyeum* (672 847) *Müslüman memleketine avdete mübeyya* [hazır] *bir halde bulunmaktadır. Umum zayıyat ise tamam* (701 166) *bedbahattan ibarettir.*” Aynı belgede mültecilerin vilayetlere göre dağılımı da yapılmış: Buna göre, Erzurum vilayetinin savaş öncesi Müslüman nüfusu 704.573 kişidir. İşgal ve saldırılar dolayısıyla mülteci konumuna düşenlerin sayısı 448.277 kişi olup, 207.105 kişinin öldüğü belirtilmektedir. 282.201 kişinin hükümetin yardımıyla dönmeyi beklediği (rakamlarda tutarsızlık var) söylenirken, Erzurum’un bu süreçte Müslüman nüfusunun %29’unu kaybettiği dile getirilmektedir.

Bitlis’in; 361.610 olan savaş öncesi Müslüman nüfusundan 253.131 kişi mülteci konumuna düşmüş, bunlardan 108.484 kişi hayatını kaybederken, 144.647 geri dönüş için beklediği söylenmektedir. Van vilayetinden göç edenlerin kesin rakamı verilmemekle birlikte, 108.000 kişinin hayatını kaybettiğini, 100.000 kişinin Anadolu’da mülteci konumunda bulunduğunu ve savaş öncesi Müslüman nüfusun da 308.000 kişi olduğunu yazmaktadır. Erzincan sancağının savaş öncesi Müslüman nüfusu 148.672 kişiden oluşmaktadır. Neredeyse nüfusun yarısına tekabül eden 79.238 kişinin mülteci durumuna düştüğü sancakta ölümlere dair verilen rakam 5.434 kişidir. 15.000 kişinin geri dönüş için hazır beklediği söylenmektedir, ancak 50.000’e yakın kişinin durumları hakkında bilgi verilmiyor. Trabzon vilayetine dair ise; savaş öncesinde 1.100.624 kişilik Müslüman nüfusa sahip olduğu, 354.142 kişinin mülteci durumuna düştüğü, bunlardan 223.143 ünün hayatını kaybettiği, 130.999 kişinin de geri dönüş için hazır beklediği söylenmektedir.

Vilayetlerin nüfusları konusunda başka kaynaklarda farklı rakamlar yayınladığını biliyoruz. Ancak bunlar arasında çok büyük uçurumların olmadığını gözlemlediğimiz için yukarıdaki tabloyu verdik. Elbette ki bu sayılar mutlak olarak okunmamalıdır. Vilayetlerin nüfusu konusunda durum böyle olsa da mülteci konumuna düşenlerin sayıları, ölenler, geri dönenler ya da dönmeyi bekleyen veya dönmeyip yerleşmiş olanlar hakkında verili rakamlar çok daha fazla ve sorundur. Ayrıca vilayet bazında verilen rakamlarda etnik aidiyet gözetilmeden Müslüman ahali tarzında toptan yansıtılması göç etmeye zorlanan Kürtlerin gerçek sayısını açığa çıkarmayı da imkansızlaştırıyor. En azından şimdilik sahip olduğumuz belgeler buna elvermiyor. Fakat yukarıda Tasvir-i Efkar Gazetesi’nde verilen rakamları toparlarsak Kürtlerin nüfus olarak ağırlıkta bulunduğu üç vilayet ve bir sancakta savaş öncesinde Müslüman nüfus olarak 1.522. 955 kişinin yaşadığı ve bunun neredeyse üçte ikisinin (988.646 kişi) yerini yurdunu terk ederek mülteci konumuna düştüğünü görüyoruz.

Kürtlerin Kaleminden Yeniden İskânları

Ekim 1918’deki Mondros Mütarekesi’nin ardından İstanbul’da bulunan Kürt

aydınları tekrar basın-yayın faaliyetlerine ve örgütlenme çalışmalarına girişirler. Kürtler adına ilk kez siyasi talepler ileri süren bir örgüt olarak Kürdistan Teali Cemiyeti, mütarekeden kısa bir süre sonra kurulur. Cemiyetin yayın organı olarak Jin Dergisi; yine Bedirhanilerin denetiminde çıkan Kürdistan Gazetesi ve ayrıca Serbesti Gazetesi; bu dönemde Kürtlerin yaşadığı sorunlara ve mülteci konumuna düşen Kürtlerin çektiği sıkıntılara sayfalarında yer verir, seslerini duyurmaya çalışır. Biz de bu başlık altında ismi geçen gazetelerde çıkan haberlere ve yazılara, ayrıca yaşananlara tanık olmuş Kürt aydınlarının yazılarına ve değerlendirmelerine yer vererek, Kürt Mülteciler sorununun, o gün nasıl algılanıp yorumlandığını vb. ortaya koymaya çalışacağız. Kürdistan Gazetesi'nde çıkan bir yazıda Kürtlerin maruz kaldığı durum "tehcir" olarak değerlendirilmektedir:

"Tehcire (zorla göç ettirme) gelince, tehcir Ermenilere mahsus değildir. Bilhassa Ermenilerin tehciri bir kere olmuşsa Kürtlerin tehciri birçok defa sürüp gitmiştir. Kürtlerin tehciri konusunda başağritmam, fakat muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi (Göçmenler Genel Müdürlüğü) tarafından göçmenlerin yerleştirilmesi (Kürt göçmenlerine mahsustur) hakkında yayınlanmış olan talimatnamenin iki maddesini aşağıda aktarıyorum:

Madde 12- Kürtler ufak tefek kafilelere ayrılıp silahlarından arındırılarak değişik bölgelere gönderilecek ve orada genel nüfusun yüzde beşini geçmeyecektir... vs... ve Kürt reisleriyle, molla ve nüfuz sahibi kişiler diğer kişilerle birlikte sevk olunacak ve orada bunlar diğer kişilerle ilişkide bulunmayacak şekilde ayrılacak ve hükümet gözetimi altında bulundurulacaktır." (Göldaş, 1991: 122)

Jin Dergisi yazarlarından Abdurrahim Rahmi, 'Kürt Göçmenler Ne Durumda' başlıklı yazısında göçün sebep olduğu ölümlere dair ilginç bir orantısallık kuruyor: "Acaba hangi milletten olursa olsun, 120 haneli bir köyden 10 kişinin kaldığını başka bir milletin felaketi serüveninden okumak mümkün müdür? Bunlar ne oldu, niçin yok oldular?" (Göldaş, 1991 : 121) diye sormaktadır. Jin'in aynı sayısında "okuyucu mektubu" köşesinde Hakkârili Ramazan isimli bir Kürt yaşadığı felaketi anlatırken, memlekete dönüş arzusunun dile getirmekte; "...Akrabalardan yalnız Hursid, İhsan, Mehmet Beyler sağlıklı olup, özellikle selam ederler. Kardeşim İhsan Bey, ilk bahardan beri memlekete dönmüş ise de nerede olduğundan habersizim. Resul Bey ile Kadir Bey sizlere ömür. Kardeşi Osman Bey, Oromer aşireti reisi Çeto ağanın yanındadır. Sadi Beyin aşiretinden tek kişi kalmamıştır. Ubeydullah Beyin küçük oğlu, siz sağolasınız. Tüm köy halkımızdan 16 kişi kalmıştır. Şimdilik kışın başlaması dolayısıyla memlekete gidemeyeceğimizden zorunlu olarak bahara kadar burada vakit geçireceğiz."

Bu değerlendirmelerden de anlıyoruz ki, batıya zorla göç ettirilen Kürt mültecilerden birçoğu, herhangi bir yardım ya da yerleştirme işlemi yapılmadığı için ortada kalmış, ya kendi başının çaresine bakmak ya da ölmek seçeneklerinden birine zorlanmıştı. 22 Nisan 1919 tarihli Kürdistan Gazetesi'nde Bedirhani Muhammet Osman "Kürt Mültecileri Ne Olacak" başlıklı yazısında,

Kürt rüesasını öne çıkarsa da temelde bu soruna eğilir: “*Bu baharda mı Musul’un, Sivas’ın, Konya’nın, Ankara’nın hanları, ahırları, içinde taşlar, çamurlar üzerinde inleyecekler? Her gün birkaç yüz, hatta bin kişinin geçimleri kendi sofralarında, istirahatlarını kendi konaklarında, tekellerinde sağlayan ve şimdi muhaceret köşelerinde bir lokma ekmeği en adi bir insandan, beş parayı en hain bir düşmandan bekleyen reisler, hanedan, alimler, şeyhler bu baharda mı dilenecekler? ‘Uygulama isteriz, uygulama isteriz’ diye bağırarak İttihatçıları Divanı Harpler’de, Sultanahmet meydanının darağaçlarında görmek isteyen gazeteci beylerimiz ne vakit Türkcülüğü unutarak Kürt adını, haksızlığa uğramış Kürtleri başmakalelerine geçirecekler?’* (Göldaş, 1991:124)

Serbesti Gazetesi 30 Nisan 1919 tarihli sayısında Burdur ve Isparta sancaklarına getirilen Kürt mültecilere ait bir liste yayınlamıştır. Kürt mültecilerin geldikleri illeri, cemaat ya da aşiret reislerinin adını ve sahip oldukları nüfusu gösteren bu listeye göre bu iki sancakta toplam 4647 Kürt bulunmaktadır. Bütün veriler Anadolu’nun çeşitli yerlerine dağıtılan bu Kürtlerin, savaş sonrası yıllarda da sorunlarının çözülmediğini; geri dönmeyi bekleyen insanların sefalet içerisinde çırpındıklarını göstermektedir. Kürt Talebe Hevi Cemiyeti tarafından 1921 yılında hazırlanan “Hinkarê Zimanî Kurdî” isimli pratik Kürtçe öğrenme kitabında, pratik yapmak için kurulan bir diyalogda bu sorunun dile getirilmesi savımızı doğrulamaktadır:

- *İsminiz nedir? Nerelisiniz? Ne vakit buraya geldiniz?*
 – *Efendim, ismim Ahmodur, Vanlıyım. Muhacirim, iki senedir buradayım.*
 – *Anan, baban var mı? Ne iş görüyorsun?*
 – *Ne anam, ne babam var, ötede beride çalışmakla geçiniyorum.*
 – *Kaç yaşındasın?*
 – *On iki yaşındayım.*
 – *Nerede yatıp kalkıyorsun?*
 – *Giceleri sokak köşelerinde, bazı kere onun bunun yanında yatıyorum.*
 – *Aferin oğlum boş durma, çalış inşallah para kazanır, memleketeye gider, hidmet idersin.”*

(Hinkarê Zimanî Kurdi, 2008:121-122)

Ünlü Kürt tarihçisi Mehmet Emin Zeki, “Kürt ve Kürdistan Tarihi” adlı kitabında o günleri yaşayan bir insan olarak, 700 bin kişinin Kürdistan’dan göç ettirildiğini ve bunların çoğunun yollarda açlıktan ve hastalıktan yok olduğunu söylemektedir. Dönemin önemli Kürt aydınlarından Celadet Ali Bedirhan ise, 1933 yılında Mustafa Kemal’e yazdığı meşhur mektubunda Kürt mültecilerin sorunlarına değinerek, şahit olduğu olayları örnek verir: “*Mütarekeyi takip eden günlerde, İstanbul’a döndüğüm zaman, muhacirlerle ilgilenen müdüriyet kayıtlarında yaptığım incelemeye göre Kürdistan’dan 650 bin kişilik bir nüfus, Batı Anadolu vilayetlerine dağıtılmıştı. Cepbeye giderken, Toros geçitlerinde bu muhacirlerden kitleler görmüştüm. Uzaktan öbek öbek toplanmış insan kitlesine bu kabilelerin yanına gittiğim zaman görüyordum ki, bunlar soğuktan taş kesilmiş insan heykellerinden başka bir şey değiller. Vatanlarından çıkarılan bu insanların bir kısmı bu suretle yollarda hastalıklardan, açlıktan, soğuktan mahvolmuşlardı.*

1918 senesinde Kürdistan'a seyahatim esnasında bu kafilerden birine rastladım. Memlekete geri dönüyorlardı. Kendilerinden aldığım bilgilere göre, memleketten 485 kişi olarak çıkarılmış, geri döndüklerinde 255 kişi kalmışlardı." (www.bedirhani.com)

İllüzyonist Tarihçilik:

Kürt Mültecileri Görünmez Kılan "Tarihçilik" Çalışmaları

Bu başlık altında, "mülteciler" konusuna eğilen üç çalışmayı değerlendireceğiz. Ancak buna geçmeden önce, kitabında yayınladığı arşiv kayıtları sayesinde "Kürt mülteciler" sorununu akademik platforma çıkaran ve uygulanan iskân politikasını deşifre eden Fuat Dünder'ın çalışmasına değinmek gerekmektedir. "İttihat ve Terakkî'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)" adlı kitabıyla Fuat Dünder, sadece Kürtlere değil, Osmanlı tabiiyeti altındaki bütün Müslüman "anasıra" yönelik İttihatçıların iskân politikalarını deşifre etmiştir. Bunu yaparken birinci elden arşiv kayıtlarını kullanması, aslında daha önce belki de birçok akademisyenin görüp de ilgilenmediği, görmezlikten geldiği, tahrip ettiği veya yayınlamaktan korkup, uzak durduğu belgeleri deşifre edip yayınlaması, bir dönemin ve uygulamalarının aydınlığa kavuşması açısından oldukça önemli ve değerlidir. Aynı şekilde, "mülteciler", "vilayat-ı şarkiye mültecileri", "şark mültecileri" vb. adlandırmalarla görünmez kılınan Kürt mülteciler ve Kürtleri yeniden iskân politikasını görünür kılarak, böylesi "akademik yalanlara" sağlam bir darbe vurmuştur.

Profesör Nedim İpek, göç konusunda yaptığı çalışmalarla tanınan bir akademisyendir. Daha önce, konferanslara ve sempozyumlara sunduğu tebliğleri ve çeşitli akademik dergilerde yayınladığı makalelerini, 2006 yılında "İmparatorluktan Ulus Devlete GÖÇLER" adıyla bir araya getirerek kitaplaştırmıştır. Kitabının üçüncü bölümü "Şark ve Garp Mültecileri" başlığını taşımaktadır. Aynı bölümde yazar, alt başlık olarak "Şark Mültecileri"ne 57 sayfa yer ayırmıştır. Mültecilerin göç, sevk ve sonrasında iadesine ilişkin teknik bilgilerin, resmi rapor ve talimatnamelere dayanarak ayrıntılarıyla yer verildiği makalede bir tek Kürt kelimesi geçmemektedir. Yazar bu kelimeden ısrarla uzak dururken, resmi belgeleri de tahrif etmekten, belgelerde geçen Kürt kelimesini gizlemekten çekinmez. Mülteciler sorununa eğilen ilk çalışmalardan biri olan bu makalenin temel hareket noktasının; bu göçse sebep olanların Ermeni çeteler olduğu; iddiaların aksine o dönem çıkan olaylarda Ermenilerden çok Müslümanlar'ın (Türk) katledildiği yönündedir. Hayli milliyetçi bir savunma güdüsüyle, yazar şöyle diyor:

"Bu arada işgal altındaki şark vilayetlerinde Ermeni çeteleri bir milyonu aşkın Müslüman'ı katletti. Katliamdan kurtulmayı başarabilenler ırz, namus ve can güvenliğini sağlamak amacıyla iç bölgelere iltica ettiler" (İpek, 2006:130). Ölen insan sayısına ilişkin verilen rakamların "bilimselliği" bir yana, yazarın "iç bölgeye iltica" konusunda da tutarsız yaklaşımları var. Öncelikle bütün mültecilerin cephe gerisine geçici olarak gönderildiğini iddia eden Nedim İpek, birkaç satır aşağıda mültecilerin sığındığı illerin bu kadar nüfusun iskânı için elverişli ve yeterli yerler olmamasından dolayı iç bölgelere sevk edildiğini söylemektedir. Bütün bunları, Dâhiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Mü-

düriyet-i Umumiyesi'nin yayınladığı "Menatık-ı Harbiyeden vürud eden Mültecilerin Sevk, İskan, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyen Talimatnamesi"ne dayanmaktadır. Bizim bütün araştırmalarımıza rağmen bulamadığımız bu talimatname, yazımızın önceki bölümlerinde de belirttiğimiz gibi aslında Kürtlerin nasıl iskân edileceklerine dair de açık ifadelerin geçtiği bilinen talimatname olmalıdır.

Kürdistan Gazetesi'nden yaptığımız alıntıda talimatnamenin 12. maddesinden bahsetmiştik. Yazar 12. maddeyi kitabında şöyle vermektedir: "*Aynı aşirete mensup olanlar ise, müteferrik iskan siyaseti gereği muhtelif yerleşim birimlerine sevk edileceklerdi. Özellikle, aşiret reisi, şeyh, molla ve aşiretin sair nüfuzlu şahsiyetleri bir daha aşiretiyle ilişki kuramayacak bir şekilde birbirinden uzak yerlere sevk edileceklerdi. Bu gibiler kolay bir şekilde kontrol altında tutulabilmek için tercihen şehir ve kasabalara yerleştirileceklerdi*" (İpek. 2006 : 132). Burada bahsi geçen aşiretlerin Kürt aşiretleri olduğu ve talimatnamede bunun açıkça ifade edildiği şüphesiz. Ancak yazar bunu ısrarla gizlemeye çalışmış ve belgeyi, Kürtleri ve Kürtlere uygulanan iskân politikasını gizlemek adına tahrip etmiştir. Benzer yaklaşımlara makalenin birçok yerinde rastlamak mümkündür: "*Cepheye yakın yerlere Türk mülteciler yerleştirildiler. Bunların hiçbir sebep ve bahane ile başka bir mahalle sevk edilmemesi tamamen tembih edildi. Ancak bu bölgede iskan edilmeyenler Kayseri, Yozgat, Ankara ve Canik gibi Anadolu'nun iç kesimlerine çekildiler. Hatta Burdur, Teke ve Mentеше'ye 30.000 mültecinin sevk edilmesi planlandı. Halep ve Musul'a da mülteci sevk ve iskan edildi.*" (İpek, 2006 : 141) diyen yazar, cepheye yakın yerlere niçin Türk mültecilerin yerleştirildiği, cepheye yakın yerlere yerleştirilmesi uygun görülmeyen kimselerin kim oldukları ve bunların kimlikleri hakkında her hangi bir açıklama getirmiyor. Bu anlamda yazar, "bilimsel" kodlarından Kürt kelimesini çıkarmış "tarihçiliğe" iyi bir örnek teşkil ediyor.

Halen Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde Tarih bölümü öğretim görevlisi olarak görev yapan Tuncay Öğün'ün kaleme aldığı; "Unutulmuş Bir Göç Trajedisi VİLAYAT-I ŞARKİYE MÜLTECİLERİ (1915-1923)" isimli kitap, konuya eğilen diğer bir çalışma. Kitabın isminden de anlaşılacağı gibi yazarın amacı, unutilan bir göç trajedisini açığa çıkarmak. Ancak yazar bunu yaparken, Ermeni "tehcirinin" gölgesinde kalmış bu olayı ve olayın sebebini, Ermeni çetelerine yüklemek gibi bir dürtüyle hareket ediyor. Kitabın giriş bölümünde Ruslar ile birlikte hareket eden Ermeni çetelerinin saldırıları yüzünden bölgenin Müslüman ahalisinin iç bölgelere kaçtığını söyleyen yazar, ilerleyen sayfalarda ise Diyarbakır, Mamuret'ül Aziz gibi en yakın yerlere sığınan "Müslüman"ların, temelde iaşe yetersizliği nedeniyle iç bölgelere gönderildiğinden bahsetmektedir. Yani bu konuda da çelişkili bir yaklaşım sergilemektedir.

Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri adlandırması, Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'e çıkarma yapmasının ardından Küçük Asya'daki Müslüman kitlenin iç bölgelere kaçması üzerine kullanılmaya başlanmıştır. Yazarın da belirttiği gibi bu bölgeden kaçanların da mülteci olarak kabul edilmesi üzerine, batıdan gelenlere garp mültecileri, doğudan gelenlere şark mültecileri veya Vilayat-ı

Şarkıye mültecileri denilmeye başlanmıştır. Öncesinde de mülteciler için “umumi harb sebebiyle dahile iltica edenler” gibi isimlendirmeler kullanılmıştır. Dikkat edilirse resmîyette kullanılan bu isimlendirmelerde etnik ayrım vurgusu yoktur, göçe maruz kalmış olanları homojenleştirme, aynılaştırma vardır. Bu aynılaştırma, aynı sorunları yaşadıkları ve aynı muameleye tabi kılındıkları mesajını içerisinde saklıyor. Gerçek ise bunun aksini, mültecilerin etnik aidiyetlerine göre farklı uygulamalara maruz kaldıklarını söylüyor.

Tuncay Ögün kitabında bu gerçeği tümüyle saklamamış. Ancak, kitabında üç sayfa yer ayırdığı Kürtlerin yeniden iskânını, gizlemek için basite indirgemiş, tahrip etmiş ve yeniden iskân politikasını meşrulaştıran bir tarzla medenileştirme, modernleştirme ve sosyal entegrasyon olarak formüle etmeye çalışmıştır. Öncelikle, bu politika tüm Kürtleri hedeflediği halde T. Ögün sadece Kürt aşiretlerini hedefliyor gibi göstermiştir. Bu şekilde aşiret vurgusunu öne çıkararak, sanki Kürtlere karşı değiliz, aşiret yapısına karşıyız gibi bir izlenim yaratmaktadır. Aslında bu yaklaşımın sahibi bizzat İT'nin kendisidir. T. Ögün farkında olarak veya olmayarak, İT'nin bu söylem ve politikasını devam ettirmektedir. Tıpkı bugün Kürt Sorunu'nun bir kalkınma sorunu olduğunu söyleyen çevreler gibi, feodal geri kalmışlık, geleneksel yapının ortadan kaldırılması vb. ekseninde değerlendirmektedir. Bakış açısı aynı olduğu için olsa gerek, iskân yöntemi olarak uygulanan; vatanından uzakta zorla yerleşime tabi tutma, nüfus oranının yüzde beşini geçememe, ileri gelen kişileri kitleden soyutlama gibi uygulamalar yazarı pek rahatsız etmemektedir.

Nitekim yazar, İT'nin yeniden iskânla ilgili aldığı bu kararların fiiliyatta hayata geçirilmesinin mümkün olmadığını ileri sürerek, bir bakıma çok da büyütülecek bir şey olmadığını söylüyor. Bu politikaların hayata geçirilememesini ise; (1) mültecilerin %45'inin yetkililerin bilgisi ve kontrolü dışında hareket etmesine, (2) bürokratik engeller ve bazı askeri yetkililerin verilen emre uymamasına, (3) bu iskân politikasının İT'den sonra gelen hükümetler tarafından benimsenmeyip ayrım yapılmaksızın tüm mültecilerin geri dönüşüne izin verilmesine bağlıyor. Nitekim yazar kurduğu bu örgü çerçevesinde, Vilayat-ı Şarkıye mültecileri sorununun 1923 yılı içerisinde son bulduğunu ileri sürüyor. 15 Mayıs 1923'de Muavenet-i İctimaiye ve Sıhhiye Nezareti'nin aldığı bir kararla dönmek isteyenlere yardım edilmek suretiyle son bir şans tanındığı ve kabul edilenlerin geri götürüldüğü ve böylece mülteciler sorununun son bulduğu belirtilmektedir. Yine belirtildiğine göre bu çağrından 23800 kişinin yararlandığı, yaklaşık 50 bin kişinin ise dönmeyerek Anadolu'da kaldığı söylenmektedir.

Oysaki Cumhuriyet Dönemi arşiv kayıtlarına bakıldığında (ki yazarın kendisinin taradığı arşiv defterlerinde bunlar var) ileride göstereceğimiz gibi, 1923'den sonra da mülteciler sorununun devam ettiği sabittir. Üstelik İttihatçıların yeniden iskân politikaları temelinde, aynı politika devam ettirilmek suretiyle sürdürülmüştür. Yani etnik ayrım gözetilerek, Kürt mültecilere ayrı Türk mültecilere ayrı iskân politikaları yürütülmüştür. Türk mültecilerin geri dönüşüne izin verilirken, Kürt mültecilerin geri dönüşlerinin engellenmesi özellikle istenmiştir. Yine mültecilere dair verilen rakamların çok sınırlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu rakamın sadece Türk mültecileri

kapsadığı, daha başlangıçta “kati iskâna” tabi tutulması istenen Kürt mültecilerin bunun dışında tutulduğu anlaşılmaktadır.

Son olarak değerlendireceğimiz çalışma, Erzincan Üniversitesi öğretim üyesi Erol Kaya'nın kaleme aldığı “Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de TÜRK MÜLTECİLER, Vilayat-ı Şarkiye ve Aydın Vilayeti Mültecileri (1915-1923)” isimli kitaptır. İki ayrımdan oluşan kitabın birinci kısmı “Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri”ne, ikinci kısmı da “Aydın Vilayeti Mültecileri”ne ayrılmış. Aslında Erol Kaya, kitabının ismini “Türk Mülteciler” koyarak, soruna hangi perspektiften yaklaştığını açıkça dışa vurmaktadır. 285 sayfalık kitabında bir tek Kürt kelimesinin geçmiyor olması, yazarın mülteciler sorununa hangi şekilde yaklaştığını göstermektedir. Erol Kaya'nın bütün mültecileri Müslümanlık potasında Türk olarak tanımlaması ve diğer etnik grupları görünmez kılması, resmi ideoloji çerçevesinde bir çalışma yaptığının en açık göstergesidir. Kitabın önsözüne bakıldığında hareket noktasının, yukarıda değerlendirdiğimiz diğer yazarlardan farklı olmadığı anlaşılmaktadır.

“Günümüzde ‘Ermeni Meselesi’, Türk dış politikasının zaman ve enerjisinin önemli bir kısmını alan bir mesele haline gelmiş ve tartışmalar tehcir/soykırım kavramları etrafında kilitlenmişken, Anadolu’nun doğusunda Ermenilerle birlikte yaşayan ve nüfus bakımından da büyük çoğunluğu elinde bulunduran bu Müslüman Türk ahalinin yaşamış oldukları sürekli olarak hep görmezden gelinmektedir. Ermenilerin tehcir esnasında verdikleri kayıpların neredeyse iki katı daha fazla kayıp vermiş olmalarına rağmen adeta unuttulan veya unutturulan bir facianın kurbanları muamelesi görmekten kurtulamamışlardır.”

Soruna yaklaşımını bu paragrafta ortaya koyan yazar; öncelikle bütün Müslümanları Türk göstererek, mülteci konumuna düşen Kürt, Arap, Çerkez, Çeçen gibi farklı etnik aidiyetleri olan insanları görünmez kılıyor. Aynı zamanda Ermeni iddialarına karşı bir tez olarak mültecilerin yaşadıkları mağduriyeti ve bütün kayıpları Ermeni “saldırganlığına” yükleyerek, savaşın en zor koşullarında bin türlü imkânsızlıklar içinde insanları “yeniden iskâna” tabi tutmak adına belirsiz bir ölüm yolculuğuna sürükleyen İttihatçı politikayı gizliyor, gerçekleri ters yüz ediyor. Mültecilerin yerlerini yurtlarını terk etmeleri Rus ordusunun ve Ermeni çetelerinin saldırılarıyla başlamış olabilir, ancak İttihatçıların ulusal vatan, ulusal toprak, ulusal toplum, ulusal insan yaratmak adına demografik yapıya müdahaleleri ve bu doğrultuda uyguladıkları iskân politikalarının yaşanan trajediye etkisi gizlenmemelidir. Böyle bir gayretle hareket ettiği için yazar, bu iskân politikalarının geçtiği belgeleri ya kitabına almamış ya da tahrip ederek Kürt vb. isimleri çıkarmıştır.

Cumhuriyet Dönemine Kadar Kürt Mülteciler

1918-1923 arası dönem mülteciler sorununun sıklıkla gündeme geldiği; sorunun çözümü için kararnamelelerin, nizamnamelerin, talimatnamelerin yayımlandığı; komisyonlar kurulduğu ve giderek mülteciler sorununun İstanbul hükümetinden Ankara hükümetine devredildiği bir dönemdir. Sorunun bu kadar gündemleşmesi; elbette ki mültecilerin içerisinde buldukları yokluk,

insanlık dışı sefalet koşulları ve sürekli artan ölümlerden dolayıdır. Beş yıllık dönemi birlikte ele almamızın nedeni ise, mütareke süreci ve ardından İstanbul ve Ankara Hükümetleri döneminde mültecilere yaklaşımın fazla bir farklılık arz etmeyip, devamlılık göstermesidir. Savaştan çıkılıp, yeni bir savaşa girildiği bu dönemde, olanakların oldukça sınırlı olduğu ve birçok başka sorunun yaşandığı elbette gözden kaçırılmamalıdır.

18 Aralık 1917’de Ruslarla “Erzincan Mütarekesi”nin imzalanmasının ardından Rus ordusunun işgal ettiği yerlerden çekilmesi sonucunda, mültecilerin geri dönüşü önünde engel kalmaz. Fakat buna rağmen bütün bu dönem boyunca, mültecilerin geri dönüşünün ağırdan alındığı, hatta kendi başına dönmek isteyen insanların özellikle engellenmesi için kararlar alınıp talimatlar çıkarıldığı biliniyor. Yetkililerin bu tutumunu açıklarken “tarihçilerin” ileri sürdüğü gerekçeler; kendi başına dönecek insanların, herhangi bir yardım almadıkları için yollarda dayanamayacağı, açlıktan, soğuktan, hastalıktan telef olacakları veya dönebilseler bile viraneye çevrilmiş eski yurtlarında, barınma dâhil hiçbir ihtiyaçlarını gideremeyecekleri için akıbetlerinin aynı olacağıdır. Dolayısıyla yetkililerin öngördüğü şekilde, belirlenecek zaman ve koşullarda geri dönüşlerin gerçekleştirilebilmesi için beklemek ve verilen izne göre hareket etmek gerekmektedir.

Gerekçeler böyle olsa ve kendi içerisinde “mantıksal” bir bütünlük arz etse de, gerçek bu demek, oldukça zor. Ağırdan alınan ve kontrollü yürütülmek istenen mültecilerin geri dönüşü sorunu, aslında savaş sürecinde başlatılan yeniden iskân siyasetinin devam ettirilmek ve hatta tamamlanmak istenilmesinden kaynaklanmaktadır. Zaten aç ve açıkta kalmış birçok mültecinin geri dönüş yolunda çok da kaybedecek bir şeyi kalmamıştır. Beşer, onar, yüzer salgın hastalıklardan ölen insanlar için bekleyişin kendisi zaten ölüm demektir. Kaldı ki yurtlarına ulaşan insanların, eski olanakları olmasa da bildikleri ve kendine ait topraklarda her şeye rağmen yeni başlangıçlar yapma olasılığı daha fazladır. Ayrıca beklemeleri halinde devlete masraf teşkil edecek bu kitle, geri dönüşle birlikte belki de kısa bir sürede üretici bir konuma gelecek devleti masraftan kurtaracak, hatta katkı sunacaktır. Geri dönüş sürecinin böyle uzamasından dolayı dönemin basınında yetkilileri eleştiren yazılar çıkmıştır.³

İlk kez 1918 yılında mültecilerin geri iadesine dair bir talimatname çıkmıştır. “Ahval ve Zaruret-i Harbiye Neticesiyle Bir Müddet İşgal Altında Kalmış Olan Vilayat Ahalisinden Dâhile Mecbur-ı İltica Olanların Suret-i Sevki ve İadesi Hakkında Talimatname” dört bölüm ve başlıktan meydana gelip, çok ayrıntılı bir plan içermektedir. Yukarıda bahsini yaptığımız “çalışmaların” geniş geniş talimatnameye yer vermeleri bunun hayata geçirildiği anlamına gelmiyor. 41 maddeden oluşan bu uzun talimatnameyi geniş bir şekilde işleyen “çalışmaların”, 24. maddeyi değerlendirmeyerek geçmeleri ise düşündürücü. Çünkü 24. maddede aynen şöyle yazmaktadır: “*Devletçe, buldukları mahallerde iskan-ı kat’i mu’amelesine tabi’ tutulanlar, hükümetce iskan idile-*

3- Tasvir-i Efkar, 25 Temmuz 1918.

rek emlak ve arazice halen sahib ve bu sene için zer'iyyatı (ziraatı) bulunanlar ...şimdilik i'ade idilmeyecek ve bunlara hiçbir suretle vesika verilmeyecektir." Bu maddeden de anlıyoruz ki, Kürtler gibi sicil defterlerine yerli statüsünde kaydedilen ve daha baştan geri dönmeleri istenmediği için böyle bir muameleye tabi tutulan kimselerin, talimatname ile geri dönüşleri engellenmektedir. Dolayısıyla kontrollü yürütülmek istenen geri dönüşlerin, daha baştan öngörülen plana göre sürdürülmek istendiği ve bu anlamda belli bölgeler ve belli kesimlerle sınırlı tutulduğu anlaşılmaktadır. Özelde, Türk mültecilerin işgalin sona erdiği bölgelere ve stratejik addedilen yerlere yerleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

1919 yılına gelindiğinde mülteciler sorunu yine önemli gündem maddelerinden biridir. Sorunun çözümüne yönelik bu dönemde bir "Mülteciler Komisyonu" nun kurulduğunu görüyoruz. Mayıs 1919'da toplantı yapan ve kararlar alan üç kişilik komisyonda Dâhiliye ve Maliye Nazırlarının yanında Şura-yı Devlet Reisi sıfatıyla Seyit Abdülkadir de yer almaktadır.⁴ Fazla uzun ömürlü ve başarılı olmayan komisyonun en çarpıcı kararı, bir milyon civarında olduğunu tespit ettikleri mültecilerin, üç ay gibi bir zaman zarfında yurtlarına iade etmeyi kararlaştırmış olmasıdır. Tahsisat yetersizliğinden ve başkaca gerekçelerden dolayı, komisyonun çabalarının temenniden ileri gitmediği, hatta sevk edilmek için istasyon vb. yerlere yığılan insanların buralarda daha perişan bir duruma düştüğü söylenmektedir.

Ankara'da yeni meclisin açılmasının ardından mülteciler sorununu Ankara hükümeti devralmıştır. Yeni hükümet, Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi adında, eskisinin benzeri bir teşkilatlanmaya gitmiş ve İstanbul hükümetinden devraldığı eski teşkilat yapısını ve kadroları aynen muhafaza ederek çalışmalarını yürütmüştür. Kullandığı kavramlardan teşkilat yapısına, kadrolarına kadar eski kurumun devamı niteliğindeki bu teşkilatın bir anda değişip İttihatçıların yeniden iskân siyasetini çöpe attıklarını düşünmek herhalde gerçekçi olmaz. Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi 3 Ağustos 1920'de çıkarılan bir kanunla lağvedilip, yetkileri belediyelere devredilse de, ortaya çıkan karmaşadan dolayı kırk sekiz gün sonra tekrar kurulmasına karar verilmiştir. Teşkilat 28 Haziran 1921 tarihinde Dâhiliye Vekaletinden alınarak, Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaletine bağlanmıştır.

Sıhhiye Vekaletinin mültecilerin geri dönüşü konusunda bu dönemde bir takım çalışmalarda bulunduğu bilinmektedir. Ancak geri dönüşler konusunda verilen rakamların, çok da gerçeği yansıtmadığı, mültecilerin bir anda buharlaştırılarak, sayılarının az gösterilmesine gayret edildiği anlaşılmaktadır (Öğün, 2004: 206). Bu dönemde de müdüriyet yetkililerinin, mültecilerin yerleştirilmesinde İttihatçıların yeniden iskân siyasetini devam ettirdikleri, yaptıkları açıklamalardan anlaşılmaktadır. Ankara Muhacirin Müdürü Ali Suat Bey 30 Mart 1921 tarihinde Yenigün Gazetesi'ne verdiği bir beyanatta mültecilerin yerleştirilmesinde esas aldıkları usulleri şöyle anlatıyor: "*Vilayat-ı Şarkıye muhacirlerinin yerlerine iadelerine başlanmıştır. Bunların arazi ve ticaret sahibi olanları şimdiden gitmek istiyorlar ve gidiyorlar. Bundan sonra bu gibilerin sevkine hararetle bir şekilde başlanacaktır. Mart nihayetine kadar yer-*

lerine erişemez ve ziraat etmezlerse gelecek sene için fena olur. Memlekete dönemeyecek kısımdan olanlara gelince, bunlardan kati iskan isteyecek olanlar için tabi muavenetler yapılır. Muhacirlerin mıntıkalara taksiminde nazarı dikkate alınması esas ise, hava ve arazi gibi esaslara tabidir. **Aynı zamanda daimi iskan edilecekler için etnografya nazar-ı itibara alınır.**”

Aralık 1921’de Sıhhiye Vekilliğine Dr. Rıza Nur getirilir ve cumhuriyetin ilanına kadar tüm hükümetlerde görevine devam eder. Burada Kürtlere yaklaşımlarına yer vereceğimiz Rıza Nur’un iskân anlayışının farklı olmadığını şu sözlerinden anlayabilmekteyiz: “...Son zamanlarda Konya’dan İzmir’e bir akın var gibiydi. En ziyade de Arnavutlar oraları tercih ediyorlardı. Her taraftan gidiyor ve yerleşiyorlardı. Halbuki iskan meselesinde de Devletin bir siyaseti vardır, içtimai sebepler vardır, siyasi sebepler vardır, sıhhi sebepler vardır” (Öğün, 2004: 156). Buradan da anlaşıldığı gibi muhacir ve mültecilerin kontrol dışı, kendi başına hareketlerinden rahatsızlık duyan Vekil, bu hareketlerin öngörülen siyasetin uygulanmasına zarar vermesinden yakınıyor ve hızla bunun önüne geçilmesini istiyor. Ayrıca Rıza Nur’un Kürtlere özel bir ilgisinin olduğunu, İttihatçıların başlattığı, Kürtler hakkında bilgi toplama çalışmalarını devam ettirdiğini biliyoruz. Şöyle diyor Rıza Nur:

“...Sıhhiye vekili iken, iskanın da o vakit bu vekaletle ait olmasından istifade ederek Ziya Gökalp’e Kürtleri tetkik ettirdim. Maksadım, bu gibi malumatı toplayıp vaziyeti ilmi, iktisadi bir surette öğrendikten sonra, Kürtlere Türk olduklarını anlatmak için teşkilat yapıp faaliyete geçecektim. Bugün Kürt denilen bu adamların çoğunun Türk olduğunu çoktan bilirim. Yalnız onlara bunu bildirmek, öğretmek lazımdı. Türk, zavallıdır. Hadi Mısır’da, Cezayir’de yüz binlerce Türk’ü kaybetmişiz, Araplaşmışlar. Fakat, Kürdistan henüz elimizde de çıkmamıştır ve anayurtta Türkleri Kürtleşmeye bırakmışız.” (Gökalp, 1992: 6)

Hatıratında da aynı konuya eğilen Rıza Nur; Kürdistan’ın yeni bir Makedonya olmasından rahatsızlık duyduğunu, bunun içinde meselenin kökünden halli için vekilliği döneminde çalışmalar yaptığını, asimilasyon yöntemlerine dair kitaplar getirttiğini söylemektedir: “Kürtler meselesi beni üzüyor. Bir şey yok ama, bir gün milli davaya kalkacaklar. Bunları temsil (asimile) etmek lazım. Tetkikata başladım. Temsil (asimilasyon) usullerine dair kitaplar getirttim. Kürtler hakkında kitaplar buldurdum. Diyarbakir’de olan Ziya Gökalp’a da para yollayıp Kürtlerin coğrafî, lisani, kavmi, ictimai ahvalini tetkik ettirdim. Bir rapor gönderdi. Maksadım oranın bir Makedonya olmadan, kökünden meselenin halli idi.” (Gökalp, 1992:6)

4- Seyit Abdülkadir’in aynı dönemde kurulan Kürdistan Teali Cemiyeti’nin kurucu başkanı olduğu düşünüldüğünde, dönemin İstanbul Hükümeti ve Kürtler arasındaki ilişkinin mercek altına alınması gerekiyor, ancak başka bir araştırma konusu olduğu için sadece değinmekle yetiniyoruz.

Cumhuriyet Döneminde Kürt Mülteciler

Yukarıda dile geldiği gibi Kürt mülteciler meselesi 1923 yılında son bulmamıştır. Cumhuriyet döneminde de devam eden Kürt mülteciler meselesi, arşiv kayıtlarına göre 1930'lu yıllara kadar sürmüştür. Üzerinde çalışıldığı takdirde tez konusu olabilecek kapsamdaki bir çalışmayı, bu makalenin sınırları içerisinde aktarabilmek imkânsız. O sebeple, baştan beri izlediğimiz yöntemi takip ederek, iskân uygulamalarını ayrıntılarıyla işlemek yerine, çalışmamızı Kürtlere uygulanan iskân politikaları üzerinde yoğunlaştıracacağız. İlk defa bu makalede yayınlayacağımız belgelerde de görüleceği gibi, Cumhuriyet rejimi, İttihatçıların mekânı ve insanı ulusallaştırma, ulusal (Türk) kılma projesini devam ettirmiştir. Buna göre Kürt mültecilerin geri dönüşü engellenirken, Vilayet-ı Şarkiye mültecilerinden Türk olanların dönüşüne izin verilmiş veya başka Türk muhacirler gönderilmesi suretiyle belirli bölgelerde Türk kesafeti sağlanmak istenmiştir.

İskân işleri yaşanacak mübadele dikkate alınarak yeniden teşkilatlandırılır ve 13 Ekim 1923'de Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti kurulur. Vilayet-ı Şarkiye mültecilerinin iskânı da bu kurum tarafından yürütülür. Vekalet yayınladığı talimatname uyarınca Vilayet-ı Şarkiye mültecilerinin nasıl iskân edileceğini belirtir. Talimatnamenin kendisini bulamadık, ancak Vekalet'in kendisine bağlı tüm "mıntika müdürlerine" gönderdiği başka bir şifrede, talimatnameyi uygularken dikkat etmeleri gereken husus olarak, Kürtlerin sevk edilmesinin özellikle altının çizilmesi tezimizi doğrular niteliktedir:

*Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti
Muhacirin Müdürüyeti
Mıntika Müdiriyyetlerine
Zata Mahsusdur*

Şifre

Talimatnamesine tefhikan (uyarak) memleketlerine sevk edilmekte bulunan vilayet-ı şarkiye muhacirlerinden yalnız Kürdlerin sevk edilmemesi ve Kürd olduklarından dolayı sevk edilmediklerinin kendilerine ihsas olunmaması (sezdirilmemesi) ve başka makamata (makamlara) tebliğ edilmemesi ehemmiyetle tavsiye ve temenni olunur.
(BCA, 272.0.0.12/19.93.18, 11 Eylül 1924)

Yine, Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti, Muhacirin Şubesi tarafından Adana Vilayeti'ne gönderilen 18 Eylül 1924 tarihli şifrede; Türk mültecilerin dönüşüne (isteğe bağlı olarak) izin verilirken, Kürt mültecilerin gönderilmemesi ve bunun münasip bir şekilde halledilmesi isteniyor:

*Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti
Muhacirin Şubesi
Şifre*

Adana

16 Eylül 1340 ve 4022/2195

1- Trabzon, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan, Tortum, İspir, Tercan, Bayburt, Van, Ahlat, Adilcevaz ve Edremit gibi kasabalar aha-

lisinden olan Türklerden arzu edenlerin Eylül...⁵ kadar sevklerine devam olunması.

2- Kürdlerin iş'arı sabık vech ile (önceden yazıyla bildirildiği gibi) sevk edilmemeleri esbabının suret-i münasibede te'mini mütemennadır (istenilmektedir). (BCA,272.0.0.11/19.94.15)

11 Aralık 1924 tarihinde Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti lağvedilerek, yetkileri Dâhiliye Vekaletine devredilir. Bundan sonra iskân işleri Vekaletine bağlı bir genel müdürlük (İskan Müdüriyet-i Umumiyesi) bünyesinde yürütülmeye başlanır. Dâhiliye Vekaleti merkezli yapılan yazışmalara bakıldığında Kürt mülteciler meselesinde izlenen politikanın devam ettiğine tanık olmaktadır. Öyle ki daha 1916 yılında Türk unsurunun özellikle yerleştirilmesi ve nüfus çoğunluğunu oluşturması istenilen Maraş, Antep, Urfa gibi vilayetlere yönelik siyasetin devam ettiğini görmekteyiz. Maraş vilayetinden genel müdürlüğe gönderilen cevabi yazıda bölgeye Türk muhacirleri gönderilmesi istenmektedir:

*İskan Müdüriyet-i Umumiye-i Aliyesine
Aşair şubesi ifadesiyle muharrer 5 Teşrin evvel 341 tarihli ve 121/21 numarolu tezkire-i aliyelerine cevabdır.*

Vilayetin iş'arından maksud ahali-i asliyenin dâhile nakilleri olmayub esasen Kürd ve Çerkes ve Çeçen gibi muhtelif anasırdan mürekkep olan vilayete aynı anasıra mensub muhacir gönderilmeyub, münhasıran Türk muhaciri sevk ve iskanı hususuna mütedair olmasına nazaran ana göre icabının ifası arz olunur efendim. (BCA, 272.0.0.12/46.79.20, 15 Ekim 1925)

Türk nüfusunun Maraş vilayetinde sayısının artırılmasına özel bir dikkat gösterildiği yazışmalardan anlaşılıyor. Sevk sırasında Maraş'ta kalmış Kürt mültecilerin nüfus dengesini bozduğu, Kürt kesafetine yol açtığı belirtiliyor. Bundan dolayı Türk mültecilerin yerlerine iadesi Kürt çoğunluğuna sebep olacağından, eğer Türk mülteciler iade edilecekse Kürt mülteciler içeri vilayetlere gönderilerek oralarda iskân edilmelidir deniyor:

*Dâhiliye Vekaletine
17 Teşrin Evvel 341 ve 21672/144 şifreye:
Vilayetimiz dâhilindeki şark mültecilerinin ba'dema memleketlerine iade edilmeyerek buldukları yerlerde iskanları 9 Ağustos 341 ve 16422/70 şifreli emir telgrafları cümlesinden olmasına ve bunlarında Kürd, Çerkes, Çeçenden ibaret bulunmasına binaen bu sırada iskanları Kürd kesafetlerini badi (sebebe) olacağından iskanları muktezi (gerekli) ise içerü vilayetlerde iskanları vekalet-i celilelerinin 1/9/41 17065/2865 şifre telgrafnamesi 3 Eylül 41 ve iskanın 77 numerosu cevaben arz edilmiştir. İrade-i cevabiyesine muntazırım (beklerim) efendim.*

*Vali Mehmet
(BCA,272.0.0.12/46.79.20, 2 Kasım 1925)*

5- Burada bir kelime okunamadı, ama "hitamina" (bitimine) olma olasılığı yüksek.

Mültecilerden Türk anasına mensup olanların kabul ettikleri takdirde hükümet yardımıyla memleketlerine dönebileceklerine dair muhtelif vilayetlerle yapılmış birçok yazışma var (BCA,272.0.0.12/50.105.18 ve BCA, 272.0.0.12/52.122.18). Bu yazışmalarda dikkat çeken bir diğer şey; Türk mültecilerin gittikleri yerlerde devlet için bir dayanak noktası olarak görülmesi, varlıklarının devletin varlığının ve gücünün temsil edilmesiyle özdeşleştirilmesidir. Yani Kürdistan bölgesine yerleştirilen Türk muhacirlere ve mültecilere belirli bir misyon yüklendiği, aynı zamanda bu toprakları hem fiziki hem de kültürel olarak Türkleştirmek, böylece politik birlikle kültürel birliğin uyumunu mekânda hâkim kılmak istediğini görebilmekteyiz. 7 Haziran 1926 tarihinde Diyarbakır Üçüncü Ordu Müfettişliğinden Dâhiliye Vekaletine gönderilen özel yazıda ifade edilenin de bu olduğu anlaşılıyor:

Zata Mahsusdur

Dâhiliye Vekaletine

Harbi umumide memleketi terk etmiş olan vilayat-ı şarkıye abalisi memleketlerine iade edilmekte iken 9 Ağustos 41 ve 16442/71 iskan numarolu telgrafname-i vekaletpenahileri üzerine sevk idilmeyenler buldukları mahallerde ahkonulmuşlardır. Bu münasebetle bu havalide kalmış olan birçok Van ve Bitlisilerin avdetlerine (geri dönmelerine) müsaade idilmektedir. Bunların memleketlerine avdetleri o havalide hükümet istinad-gabının (dayanacak, güvenecek yer) kesb-i kuvvet etmesine (kuvvet kazanmasına) mucib olacağı için başka bir mahzur olmadığı halde bu taraflarda ve Anadolu'da kalmış olan ve Türk anasına mensub bulunan mültecilerin arzu ettikleri takdirde mu'avenet-i hükümetle memleketlerine avdetlerine müsaade buyurulmasını istirham iderim. Şu'be 1/ 3686 dır.

(BCA, 272.0.0.12/49.98.6)

Mültecilere ilişkin iskân faaliyetlerinin yukarıda izah ettiğimiz tarzda 1924-26 yılları arasında hayli yoğunlaştığı göze çarpmaktadır. Yaptığımız sınırlı çalışma kapsamında arşiv kayıtlarına tümüyle hâkim olmak elbette ki mümkün değil. Ancak devletin bu çalışmaları yaparken ayrıntılı kayıtlar tuttuğunu ve mültecilerin hareketlerini yakinen takip ettiğini görüyoruz. Vilayetler ve merkez arasındaki yazışmalardan bu takibati izlemek mümkün. İllerden merkeze gönderilen raporlarda kaç hanede ne kadar nüfus şark mültecisi bulunduğu, ne kadar arazi ve hane dağıtıldığı kayıt altına alınmış. Yine birçok vilayet ve kasabadan; "vilayetimizde Vilayat-ı Şarkıye mültecilerinden kimse bulunmamaktadır" ibareli raporların gönderildiği görülmektedir.

1927 ve devamındaki yıllarda mülteciler sorununun azalarak da olsa devam ettiği gözlenmektedir. Bu dönemde sorunların, daha şahsi, arazi, hane ve ihtilaf konularında yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Şark mültecileri sorununun uzayıp gitmesi zamanla devleti rahatsız etmiş olmalı ki, Dâhiliye Vekaleti, İskan Umum Müdürlüğü 22.10.1932'de çıkardığı bir genelge ile son noktayı koymak istemiştir. "Şark Mültecileri Hakkında Tamim" başlıklı genelge, bundan sonra şark mültecilerine yardım yapılmayacağını özellikle altını çizmektedir:

“... Ancak bugün harp bitmiş, şark vilayetleri istirdat olunmuş memleketin her tarafından sükunet temin edilmiş olduğundan artık bunların şimdiye kadar yerleşmeyenlerini tekrar yerleştirmeye kalkışılmasına bir sebep kalmamıştır.

Edirne, Bursa veya İzmirli bir yerlinin Konya veya Ankara’da yerleşmesinden bir farkı olmayıp bu muameleye devamla imkân kalmadığından bugüne kadar bir yere yerleştirilmiş, tahsis ve iskan işleri ikmal edilmiş bulunmayanlar hakkında yapılacak bir muamele kalmamıştır.

Binaenaleyh şark mültecisi namı altında vuku bulacak müracaatlara bu yolda cevap verilmesi ve haklarında hiçbir muamele yapılmaması ve yalnız memleketlerine dönecek muhtaçlarına tahsisat mevcut oldukça nakliye masrafları verileceğinden bu gibiler hakkında vekaletten nakliye tahsisatı istenmesi tamimden tebliğ olunur, efendim.” (Kökdemir, 1952: 228-229)

Sonuç

I. Paylaşım Savaşı’ndan Cumhuriyet’e kadar takip etmeye çalıştığımız Kürt Mülteciler meselesi, Kürtlerin ilk kapsamlı sürgün ve yerleştirme, yani yeniden iskâna tabi tutulma pratiğidir. 20. yüzyıldaki birinci büyük Kürt göçü dalgasını, 1920’lerde ve 1930’larda ikinci dalga, 1980’lerde ve 1990’larda üçüncü dalga takip etmiştir. Cumhuriyet rejimi, İttihatçılardan devraldığı “yeniden iskân” politikasını ve birinci dalga uygulamalarını benimseyip devam ettirdiği gibi, ikinci ve üçüncü dalgaları devreye sokarak Kürtler konusunda İttihatçı algıların ve politikaların ne kadar derine nüfuz ettiğini dışa vurmuştur. Mütareke ve Yunanlılarla savaş sürecinde Kürtlerle bir yakınlaşma olsa da, bu sağlam ve stratejik bir temele oturmamış, İttihatçılar tarafından başlatılan Kürtleri asimile etme, Kürtlerin tarihlerini, kültürlerini ve bilinçlerini silme/yok etme çalışmaları, Cumhuriyet Döneminde “Kürt yoktur herkes Türk’tür” biçiminde bir dayatmaya dönüşmüştür. Kürtlerin ve Kürdistan’ın, yani insanın ve mekânın ulusal kılınması, Türkleştirilmesi ile ulusal proje “tamamlanmıştır”.

Türkiye’de resmi tarih ve tarihçiler yıllarca bu “bilimsel” yalanlarla insanları kandırmaya, gerçekleri ters yüz etmeye çalıştılar. Bu sahtekârlık ve yalan üretimi üzerinden devletin Kürt politikasını meşrulaştırmaya, yani Kürtlere Türk olduklarını kabul ettirmeye çalıştılar. Geldiğimiz aşamada bu politikalar iflas etmiş olsa da bahsi geçen çevrelerde ve devlet bünyesinde bir direncin, ayak diremenin olduğu anlaşılıyor. Devletin siyasal kodlarında çok önemli bir yer teşkil eden ulus devletçi, monolitik zihniyet, Kürt gerçekliği konusunda hâlâ patolojik tepkiler göstermekten kendini alıkoyamıyor. İmparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde yaşanan travmanın etkileri bir türlü bertaraf edilemediği için, refleksif bir tarzda Kürtlere karşı haddini bildirmeci bir üslup takınıyor. Gerilimin farklı boyutlara taşınması olasılıklarının çokça tartışıldığı bugünlerde sorunun tarihi perspektiften yalıtılmış olarak ele alınmasının ve ısrarla görmezden gelinmesinin çözüme katkı sunmayacağını belirterek bitiriyoruz.

Yararlanılan Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA, İstanbul)
Dâhiliye Nezareti (DH)
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA, Ankara)
Toprak İskan Genel Müdürlüğü Arşivi (TİGMA)

Gazeteler

Tasvir-i Efkar, Yenigün

Resmi Yayınlar

İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi, İstanbul, Matbaayı Amire 1329 (1913)
Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Ankara 1990

İnternet Sitesi

www.Bedirhani.com

Kıtaplar

- Ahmet İzzet Paşa. 1992. *Feryadım C.1*. İstanbul: Nehir Yayınevi
Dündar, Fuat. 2001. *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
—. 2008. *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
Gökalp, Ziya. 1992. *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul: Sosyal Yayınları
Göldaş, İsmail. 1991. *Kürdistan Teali Cemiyeti*. İstanbul: Doz Yayınları.
İpek, Nedim. 2006. *İmparatorluktan Ulus Devlete GÖÇLER*. Trabzon: Serander Yayınları
Jongerden, Joost. 2008. *Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler: Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Çözümleme*. İstanbul: Vate Yayınevi.
Kaya, Erol. 2007. *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de TÜRK MÜLTECİLER*. Ankara: Ebbil Yayınları.
Kocahanoğlu, Osman S. 1998. *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*. İstanbul: Temel Yayınları.
Kökdemir, Naci. 1952. *Eski ve Yeni Toprak, İskan Hükümleri ve Uygulama Klavuzu*. Ankara.
Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti. 2008. *Hinkerê Zimanî Kurdî: İlk Pratik Kürtçe Öğrenme Kitabı*. İstanbul: BGST Yayınları.
Öğün, Tuncay. 2004. *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi VİLAYAT-I ŞARKIYE MÜLTECİLERİ (1915-1923)*. Ankara: Babil Yayıncılık.